

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА»

КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОГО ТА GERMANСЬКОГО МОВОЗНАВСТВА

ХРЕСТОМАТІЯ
З ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ ДЛЯ СТУДЕНТІВ-ФІЛОЛОГІВ
(упорядн. М.Петришин)

Івано-Франківськ

2018

Зміст

I.	Cornelius Nepos. Vitae. (фрагмент)	3
II.	Gaius Iulius Caesar. Comentarii de bello Gallico (фрагмент)	7
III.	Marcus Tullius Cicero. In Catilinam. Oratio I	10
IV.	Titus Livius. Ab Urbe condita (фрагмент)	17
V.	Publius Ovidius Naso. Metamorphoses (фрагмент)	20
VI.	Quintus Horatius Flacus (фрагменти)	23
VII.	Publius Vergilius Maro. Aeneis (фрагмент)	25
VIII.	Мрозіцька У.Л. Латинська мова у мовно-культурному житті України (фрагмент)	28
IX.	Яремчук С. Фонетичне засвоєння латинізмів українською мовою (фрагмент)	35
X.	Губич В.В. Латиські запозичення у складі польської мовознавчої термінології середньо польської доби (фрагмент)	40
XI.	Шведов С.А. Латинська мова і дериватологія (фрагмент)	45

I. CORNELIUS NEPOS

(100 – 25 роки до н. е.) – давньоримський історик-анналіст

Vitae

Hannibal

Hannibal, Hamilcaris filius, Karthaginiensis. si verum est, quod nemo dubitat, ut populus Romanus omnes gentes virtute superarit, non est infitiandum Hannibalem tanto praestitisse ceteros imperatores prudentia, quanto populus Romanus antecedit fortitudine cunctas nationes. Nam quotienscumque cum eo congressus est in Italia, semper discessit superior. quod nisi domi civium suorum invidia debilitatus esset, Romanos videtur superare potuisse. sed multorum obtrectatio devicit unius virtutem.

Hic autem velut hereditate relictum odium paternum erga Romanos sic conservavit, ut prius animam quam id deposuerit, qui quidem, cum patria pulsus esset et alienarum opum indigeret, numquam destiterit animo bellare cum Romanis. Nam ut omittam Philippum, quem absens hostem reddidit Romanis, omnium iis temporibus potentissimus rex Antiochus fuit. hunc tanta cupiditate incendit bellandi, ut usque a Rubro mari arma conatus sit inferre Italiae. Ad quem cum legati venissent Romani, qui de eius voluntate explorarent darentque operam consiliis clandestinis ut Hannibalem in suspicionem regi adducerent, tamquam ab ipsis corruptum alia atque antea sentire, neque id frustra fecissent idque Hannibal comperisset seque ab interioribus consiliis segregari vidisset, tempore dato adiit ad regem, eique cum multa de fide sua et odio in Romanos commemorasset, hoc adiunxit: 'pater meus' inquit 'Hamilcar puerulo me, utpote non amplius VIII annos nato, in Hispaniam imperator proficiscens Karthagine Iovi optimo maximo hostias immolavit. quae divina res dum conficiebatur, quaesivit a me vellemne secum in castra proficisci. id cum libenter accepissem atque ab eo petere coepissem ne dubitaret ducere, tum ille «faciam» inquit, «si mihi fidem quam postulo dederis». Simul me ad aram adduxit, apud quam sacrificare instituerat, eamque ceteris remotis tenentem iurare iussit numquam me in amicitia cum Romanis fore. Id ego iusiurandum patri datum usque ad hanc aetatem ita conservavi, ut nemini dubium esse debeat, quin reliquo tempore eadem mente sim futurus. Quare si quid amice de Romanis cogitabis, non imprudenter feceris, si me celaris; cum quidem bellum parabis, te ipsum frustraberis, si non me in eo principem posueris.'

Hac igitur, qua diximus, aetate cum patre in Hispaniam profectus est, cuius post obitum, Hasdrubale imperatore suffecto, equitatu omni praefuit. hoc quoque interfecto exercitus summam imperii ad eum detulit. Id Karthaginem delatum publice comprobatum est. sic Hannibal minor quinque et viginti annis natus imperator factus proximo triennio omnes gentes Hispaniae bello subegit, Saguntum, foederatam ciuitatem, vi expugnavit, tres exercitus maximos comparavit. ex his unum in Africam misit, alterum cum Hasdrubale fratre in Hispania reliquit, tertium in Italiam secum duxit. saltum Pyrenaeum transiit. Quacumque iter fecit, cum omnibus incolis conflixit: neminem nisi victum dimisit. Ad Alpes posteaquam venit, quae Italiam ab Gallia seiungunt, quas nemo umquam cum exercitu ante eum praeter Herculem Graium transierat quo facto is hodie saltus Graius appellatur, Alpico conantes

prohibere transitu concidit, loca patefecit, itinera muniit, effecit ut ea elephantus ornatus ire posset, qua antea unus homo inermis vix poterat repere. hac copias traduxit in Italiamque pervenit.

Confluxerat apud Rhodanum cum P. Cornelio Scipione consule eumque pepulerat. Cum hoc eodem Clastidii apud Padum decernit sauciumque inde ac fugatum dimittit. Tertio idem Scipio cum collega Tiberio Longo apud Trebiam adversus eum venit. cum his manum conseruit, utrosque profligavit. inde per Ligures Appenninum transiit, petens Etruriam. hoc itinere adeo gravi morbo adficitur oculorum, ut postea numquam dextro aeque bene usus sit. qua valetudine cum etiamnum premeretur lecticaque ferretur, C. Flaminium consulem apud Trasumenum cum exercitu insidiis circumuentum occidit, neque multo post C. Centenium praetorem cum delecta manu saltus occupantem. hinc in Apuliam pervenit. ibi obviam ei venerunt duo consules, C. Terentius et L. Aemilius. Utriusque exercitus uno proelio fugavit, Paulum consulem occidit et aliquot praeterea consulares, in his Cn. Seruilius Geminus, qui superiore anno fuerat consul.

Hac pugna pugnata Romam profectus est nullo resistente. In propinquis urbi montibus moratus est. Cum aliquot ibi dies castra habuisset et Capuam reverteretur, Q. Fabius Maximus, dictator Romanus, in agro Falerno ei se obiecit. hic clausus locorum angustiis noctu sine ullo detrimento exercitus se expediuit Fabioque, callidissimo imperatori, dedit verba. Namque obducta nocte sarmenta in cornibus iuvenorum deligata incendit eiusque generis multitudinem magnam dispartitam immisit. Quo repentino obiecto visu tantum terrorem iniecit exercitui Romanorum, ut egredi extra vallum nemo sit ausus. Hanc post rem gestam non ita multis diebus M. Minucius Rufus, magistrum equitum pari ac dictatorem imperio, dolo productum in proelium fugavit. Tiberium Sempronium Gracchum, iterum consulem, in Lucanis absens in insidias inductum sustulit. M. Claudius Marcellus, quinquies consulem, apud Venusiam pari modo interfecit. longum est omnia enumerare proelia. quare unum hoc satis erit dictum, ex quo intellegi possit, quantus ille fuerit: quamdiu in Italia fuit, nemo ei in acie restitit, nemo adversus eum post Cannensem pugnam in campo castra posuit.

Hinc invictus patriam defensum revocatus bellum gessit adversus P. Scipionem filium eius, quem ipse primo apud Rhodanum, iterum apud Padum, tertio apud Trebiam fugarat. cum hoc exhaustis iam patriae facultatibus cupiuit impraesentiarum bellum componere, quo valentior postea congrediretur. in colloquium convenit, condiciones non convenerunt. post id factum paucis diebus apud Zama cum eodem conflixit; pulsus incredibile dictu biduo et duabus noctibus Hadrumetum pervenit, quod abest ab Zama circiter milia passuum trecenta. in hac fuga Numidae, qui simul cum eo ex acie excesserant, insidiati sunt ei, quos non solum effugit, sed etiam ipsos oppressit. Hadrumeti reliquos e fuga collegit, novis dilectibus paucis diebus multos contraxit.

Cum in apparando acerrime esset occupatus, Karthaginienses bellum cum Romanis composuerunt. ille nihilo setius exercitui postea praefuit resque in Africa gessit usque ad P. Sulpicium C. Aurelium consules. his enim magistratibus legati Karthaginienses Romam venerunt, qui senatui populoque Romano gratias agerent,

quod cum iis pacem fecissent, ob eamque rem corona aurea eos donarent simulque peterent, ut obsides eorum Fregellis essent captiuique redderentur. his ex senatus consulto responsum est: munus eorum gratum acceptumque esse; obsides, quo loco rogarent, futuros; captiuos non remissuros, quod Hannibalem, cuius opera susceptum bellum foret, inimicissimum nomini Romano, etiamnunc cum imperio apud exercitum haberent itemque fratrem eius Magonem. hoc responso Karthaginienses cognito Hannibalem domum et Magonem reuocarunt. huc ut rediit, rex factus est, postquam praetor fuerat, anno secundo et uicesimo: ut enim Romae consules, sic Karthagine quotannis annui bini reges creabantur. in eo magistratu pari diligentia se Hannibal praeuit, ac fuerat in bello. namque effecit ex nouis vectigalibus non solum ut esset pecunia, quae Romanis ex foedere penderetur, sed etiam superesset, quae in aerario reponeretur. deinde anno post M. Claudio L. Furio consulibus Roma legati Karthaginem venerunt. hos Hannibal ratus sui exposcendi gratia missos, priusquam iis senatus daretur, navem ascendit clam atque in Syriam ad Antiochum profugit. hac re palam facta Poeni naves duas, quae eum comprehenderent, si possent consequi, miserunt, bona eius publicarunt, domum a fundamentis disiecerunt, ipsum exulem iudicarunt.

At Hannibal anno tertio, postquam domo profugerat, L. Cornelio Q. Minucio consulibus, cum quinque nauibus Africam accessit in finibus Cyrenaeorum, si forte Karthaginienses ad bellum Antiochi spe fiduciaque <incitarentur>, cui iam persuaserat ut cum exercitibus in Italiam proficisceretur. huc Magonem fratrem exciuit. id ubi Poeni resciverunt, Magonem eadem, qua fratrem, absentem adfecerunt poena. illi desperatis rebus cum soluissent naves ac vela ventis dedissent, Hannibal ad Antiochum pervenit. de Magonis interitu duplex memoria prodita est: namque alii naufragio, alii a seruulis ipsius interfectum eum scriptum reliquerunt. Antiochus autem si tam in agendo bello consiliis eius parere uoluisset, quam in suscipiendo instituerat, propius Tiberi quam Thermopylis de summa imperii dimicasset. quem etsi multa stulte conari uidebat, tamen nulla deseruit in re. praefuit paucis nauibus, quas ex Syria iussus erat in Asiam ducere, iisque adversus Rhodiorum classem in Pamphylio mari conflixit. cum multitudine adversariorum sui superarentur, ipse quo cornu rem gessit fuit superior.

Antiocho fugato verens ne dederetur, quod sine dubio accidisset, si sui fecisset potestatem, Cretam ad Gortynios venit, ut ibi, quo se conferret, consideraret. uidit autem uir omnium callidissimus magno se fore periculo, nisi quid prouidisset, propter auaritiam Cretensium: magnam enim secum pecuniam portabat, de qua sciebat exisse famam. itaque capit tale consilium. amphoras complures complet plumbo, summas operit auro et argento. has praesentibus principibus deponit in templo Dianae, simulans se suas fortunas illorum fidei credere. his in errorem inductis statuas aeneas, quas secum portabat, omnes sua pecunia complet easque in propatulo domi abicit. Gortynii templum magna cura custodiunt, non tam a ceteris quam ab Hannibale, ne ille inscientibus iis tolleretur secumque duceret.

Sic conseruatis suis rebus Poenus illis Cretensibus omnibus ad Prusiam in Pontum pervenit. apud quem eodem animo fuit erga Italiam neque aliud quicquam egit quam regem armauit et exercuit adversus Romanos. quem cum uideret

domesticis opibus minus esse robustum, conciliabat ceteros reges, adiungebat bellicosas nationes. dissidebat ab eo Pergamenus rex Eumenes, Romanis amicissimus, bellumque inter eos gerebatur et mari et terra. sed utrobique Eumenes plus ualebat propter Romanorum societatem; quo magis cupiebat eum Hannibal opprimi. quem si remouisset, faciliora sibi cetera fore arbitrabatur. ad hunc interficiendum talem iniit rationem. classe paucis diebus erant decreturi. superabatur nauium multitudine: dolo erat pugnandum, cum par non esset armis. imperauit quam plurimas venenatas serpentes uiuas colligi easque in uasa fictilia conici. harum cum effecisset magnam multitudinem, die ipso, quo facturus erat nauale proelium, classiarios conuocat iisque praecipit, omnes ut in unam Eumenis regis concurrant navem, a ceteris tantum satis habeant se defendere. id illos facile serpentium multitudine consecuturos. rex autem in qua nave ueheretur, ut scirent, se facturum: quem si aut cepissent aut interfecissent, magno iis pollicetur praemio fore. tali cohortatione militum facta classis ab utrisque in proelium deducitur. quarum acie constituta, priusquam signum pugnae daretur, Hannibal, ut palam faceret suis, quo loco Eumenes esset, tabellarium in scapha cum caduceo mittit. qui ubi ad naves adversariorum pervenit epistulamque ostendens se regem professus est quaerere, statim ad Eumenem deductus est, quod nemo dubitabat quin aliquid de pace esset scriptum. tabellarius ducis nave declarata suis eodem, unde erat egressus, se recepit. at Eumenes soluta epistula nihil in ea repperit nisi quae ad irridendum eum pertinerent. cuius etsi causam mirabatur neque reperiabat, tamen proelium statim committere non dubitauit. horum in concursu Bithynii Hannibalis praecepto universi navem Eumenis adoriuntur. quorum uim rex cum sustinere non posset, fuga salutem petit, quam consecutus non esset, nisi intra sua praesidia se recepisset, quae in proximo litore erant collocata. reliquae Pergamenae naves cum adversarios premerent acrius, repente in eas uasa fictilia, de quibus supra mentionem fecimus, conici coepta sunt. quae iacta initio risum pugnantibus concitarunt, neque quare id fieret poterat intellegi. postquam autem naves suas oppletas conspexerunt serpentibus, noua re perterriti, cum, quid potissimum uitarent, non uiderent, puppes auerterunt seque ad sua castra nautica rettulerunt. sic Hannibal consilio arma Pergamenorum superauit, neque tum solum, sed saepe alias pedestribus copiis pari prudentia pepulit adversarios.

Quae dum in Asia geruntur, accidit casu ut legati Prusiae Romae apud T. Quintium Flaminium consularem cenarent, atque ibi de Hannibale mentione facta ex iis unus diceret eum in Prusiae regno esse. id postero die Flamininus senatui detulit. patres conscripti, qui Hannibale uiuo numquam se sine insidiis futuros existimarent, legatos in Bithyniam miserunt, in his Flaminium, qui ab rege peterent, ne inimicissimum suum secum haberet sibi dederet. his Prusia negare ausus non est; illud recusauit, ne id a se fieri postularent, quod aduersus ius hospitii esset: ipsi, si possent, comprehenderent: locum, ubi esset, facile inventuros. Hannibal enim uno loco se tenebat, in castello quod ei a rege datum erat muneri, idque sic aedificarat, ut in omnibus partibus aedificii exitus haberet, scilicet verens ne usu veniret, quod accidit. huc cum legati Romanorum venissent ac multitudine domum eius circumdedissent, puer ab ianua prospiciens Hannibali dixit plures praeter

consuetudinem armatos apparere. qui imperavit ei, ut omnes fores aedificii circumiret ac propere sibi nuntiaret, num eodem modo undique obsideretur. puer cum celeriter, quid esset, renuntiasset omnisque exitus occupatos ostendisset, sensit id non fortuito factum, sed se peti neque sibi diutius uitam esse retinendam. quam ne alieno arbitrio dimitteret, memor pristinarum uirtutum venenum, quod semper secum habere consuerat, sumpsit.

Sic uir fortissimus, multis uariisque perfunctus laboribus, anno acquieuit septuagesimo. quibus consulibus interierit, non convenit. namque Atticus M. Claudio Marcello Q. Fabio Labeone consulibus mortuum in annali suo scriptum reliquit, at Polybius L. Aemilio Paulo Cn. Baebio Tamphilo, Sulpicius autem Blitho P. Cornelio Cethego M. Baebio Tamphilo. atque hic tantus uir tantisque bellis districtus nonnihil temporis tribuit litteris. namque aliquot eius libri sunt, Graeco sermone confecti, in eis ad Rhodios de Cn. Manlii Volsonis in Asia rebus gestis. huius belli gesta multi memoriae prodiderunt, sed ex his duo, qui cum eo in castris fuerunt simulque uixerunt, quamdiu fortuna passa est, Silenus et Sosylus Lacedaemonius. atque hoc Sosylo Hannibal litterarum Graecarum usus est doctore.

Sed nos tempus est huius libri facere finem et Romanorum explicare imperatores, quo facilius collatis utrorumque factis, qui uiri praeferendi sint, possit iudicari.

II. Gaius Iulius Caesar

(100 до н. е. – 44 до н. е.) – давньоримський державний і політичний діяч, полководець, письменник

З його літературної спадщини збереглися «Записки про Галльську війну» у 7 книгах. Цей твір є важливим історичним джерелом для вивчення суспільного ладу, побуту й культури кельтських і германських племен I століття до н. е.

Commentarii de bello Gallico

Liber I, caput I

Gallia est omnis divisa in partes tres, quarum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garunna flumen, a Belgis Matrona et Sequana dividit. horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate provinciae longissime absunt minimeque ad eos mercatores saepe commeant atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano, continetur Garunna flumine, Oceano, finibus Belgarum, attingit etiam ab Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum, vergit ad septentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni, spectant in septentrionem et orientem

solem. Aquitania a Garunna flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet, spectat inter occasum solis et septentriones.

Liber V, caput XII

Britanniae pars interior ab iis incolitur quos natos in insula ipsi memoria proditum dicunt, maritima pars ab iis qui praedae ac belli inferendi causa ex Belgio transierant—qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt— et bello inlato ibi remanserunt atque agros colere coeperunt. hominum est infinita multitudo creberrimaeque aedificia fere Gallicis consimilia, pecoris numerus ingens. utuntur aut aere aut nummo aureo aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis pro nummo. nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum, sed eius exigua est copia; aere utuntur importato. materia cuiusque generis, ut in Gallia est praeter fagum atque abietem. leporem et gallinam et anserem gustare fas non putant; haec tamen alunt animi voluptatisque causa. loca sunt temperatiora quam in Gallia remissioribus frigoribus.

Caput XIV

Ex his omnibus longe sunt humanissimi qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt pellibusque sunt vestiti. omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem, atque hoc horribiliores sunt in pugna adspectu; capilloque sunt promisso atque omni parte corporis rasa praeter caput et labrum superius. uxores habent deni duodenique inter se communes et maxime fratres cum fratribus parentesque cum liberis. sed si qui sunt ex iis nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quaeque deducta est.

Liber VI, caput XIII

In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo. nam plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet per se, nulli adhibetur consilio. plerique cum aut aere alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant. nobilibus in hos eadem omnia sunt iura quae dominis in servos. sed de his duobus generibus alterum est druidum, alterum equitum. illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur. ad hos magnus adulescentium numerus disciplinae causa concurrit magnoque hi sunt apud eos honore. nam fere de omnibus controversiis publicis privatisque constituunt, et si quod est facinus admissum, si caedes facta, si de hereditate, de finibus controversia est, idem decernunt, praemia poenasque constituunt. si qui aut privatus aut populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. haec poena apud eos est gravissima. quibus ita est interdictum, hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant, neque his petentibus ius redditur neque honos ullus communicatur. his autem omnibus druidibus praeest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. hoc mortuo aut, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit aut, si sunt plures pares, suffragio druidum

adlegitur; nonnumquam etiam armis de principatu contendunt. hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, considunt in loco consecrato. huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt eorumque decretis iudiciisque parent. disciplina in Britannia reperta atque inde in Galliam translata existimatur, et nunc qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

Caput XIV

Druides a bello abesse consuerunt neque tributa una cum reliquis pendunt. militiae vacationem omniumque rerum habent immunitatem. tantis excitati praemiis et sua sponte multi in disciplinam conveniunt et a parentibus propinquisque mittuntur. magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. itaque annos nonnulli vicanos in disciplina permanent. neque fas esse existimant ea litteris mandare, cum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis utantur litteris. id mihi duabus de causis instituisse videntur, quod neque in vulgus disciplinam efferri velint neque eos, qui discunt, litteris confisos minus memoriae studere, quod fere plerisque accidit ut praesidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. in primis hoc volunt persuadere non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad virtutem excitari putant metu mortis neglecto. multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant et iuventuti tradunt.

Caput XV

Alterum genus est equitum. hi cum est usus atque aliquod bellum incidit—quod ante Caesaris adventum quotannis fere accidere solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent aut inlatas propulsarent—, omnes in bello versantur, atque eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habet. hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

Caput XVI

Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus, atque ob eam causam, qui sunt adfecti gravioribus morbis quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant aut se immolatuos vovent, administrisque ad ea sacrificia druidibus utuntur, quod pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia. alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent; quibus succensis circumventi flamma exanimantur homines. supplicia eorum, qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxii sint comprehensi, gratiora dis immortalibus esse arbitrantur. sed cum eius generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

Caput XVII

Deorum maxime Mercurium colunt. huius sunt plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad

quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. post hunc Apollinem et Martem et Iovem et Minervam. de his eandem fere quam reliquae gentes habent opinionem: Apollinem morbos depellere, Minervam operum atque artificiorum initia tradere, Iovem imperium caelestium tenere, Martem bella regere. huic, cum proelio dimicare constituerunt, ea quae bello ceperint, plerumque devovent; cum superaverunt, animalia capta immolant reliquasque res in unum locum conferunt. multis in civitatibus harum rerum extructos tumulos locis consecratis conspici licet; neque saepe accidit ut neglecta quispiam religione aut capta apud se occultare aut posita tollere auderet, gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

Caput XXI

Germani multum ab hac consuetudine differunt. nam neque druides habent, qui rebus divinis praesint, neque sacrificiis student. deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opibus iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam, reliquos ne fama quidem acceperunt. vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit; a parvulis labori ac duritiae student. qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem; hoc ali staturam, ali vires nervosque confirmari putant. intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse in turpissimis habent rebus. cuius rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et pellibus aut parvis renonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda.

Caput XXII

Agri culturae non student, maiorque pars eorum victus in lacte, caseo, carne consistit. neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios, sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum quique una coierunt, quantum et quo loco visum est agri adtribuunt atque anno post alio transire cogunt. eius rei multas adferunt causas: ne adsidua consuetudine capti studium belli gerendi agri cultura commutent; ne latos fines parare studeant potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes cum potentissimis aequari videat.

III. Marcus Tullius Cicero

(106 до н. е. – 43 до н. е.) – давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор

Цицерона вважають Одним із родоначальників римської розповідної прози. Літературна спадщина Цицерона складається з 0 публічних промов, творів з ораторського мистецтва, філософських трактатів, поетичних творів і приватних листів. Він уперше зробив латинську мову повноправним засобом висловлення філософських ідей, прагнучи дати римській освіченій публіці матеріал для серйозного читання і самоосвіти.

In Catilinam oratio I in senatu habita

Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra? quam diu etiam furor iste tuus nos eludet? quem ad finem sese effrenata iactabit audacia? Nihilne te nocturnum praesidium Palati, nihil urbis vigiliae, nihil timor populi, nihil concursus bonorum omnium, nihil hic munitissimus habendi senatus locus, nihil horum ora voltusque moverunt? Patere tua consilia non sentis, constrictam iam horum omnium scientia teneri coniurationem tuam non vides? Quid proxima, quid superiore nocte egeris, ubi fueris, quos convocaveris, quid consili ceperis quem nostrum ignorare arbitraris?

O tempora, o mores! Senatus haec intellegit, consul videt; hic tamen vivit. Vivit? immo vero etiam in senatum venit, fit publici consili particeps, notat et designat oculis ad caedem unum quemque nostrum. Nos autem fortes viri satis facere rei publicae videmur, si istius furorem ac tela vitamus. Ad mortem te, Catilina, duci iussu consulis iam pridem oportebat, in te conferri pestem quam tu in nos omnis iam diu machinaris. An vero vir amplissimus, P. Scipio, pontifex maximus, Ti. Gracchum mediocriter labefactantem statum rei publicae privatus interfecit: Catilinam orbem terrae caede atque incendiis vastare cupientem nos consules perferemus? Nam illa nimis antiqua praetereo, quod C. Servilius Ahala Sp. Maelium novis rebus studentem manu sua occidit. Fuit, fuit ista quondam in hac re publica virtus ut viri fortes acrioribus suppliciis civem perniciosum quam acerbissimum hostem coercerent. Habemus senatus consultum in te, Catilina, vehemens et grave, non deest rei publicae consilium neque auctoritas huius ordinis: nos, nos, dico aperte, consules desumus.

Decrevit quondam senatus uti L. Opimius consul videret ne quid res publica detrimenti caperet: nox nulla intercessit: interfectus est propter quasdam seditionum suspiciones C. Gracchus, clarissimo patre, avo, maioribus, occisus est cum liberis M. Fulvius consularis. Simili senatus consulto C. Mario et L. Valerio consulibus est permissa res publica: num unum diem postea L. Saturninum tribunum plebis et C. Servilium praetorem mors ac rei publicae poena remorata est? At vero nos vicesimum iam diem patimur hebescere aciem horum auctoritatis. Habemus enim eius modi senatus consultum, verum inclusum in tabulis, tamquam in vagina reconditum, quo ex senatus consulto confestim te interfectum esse, Catilina, convenit. Vivis, et vivis non ad deponendam, sed ad confirmandam audaciam. Cupio, patres conscripti, me esse clementem, cupio in tantis rei publicae periculis non dissolutum videri, sed iam me ipse inertiae nequitiaeque condemno. Castra sunt in Italia contra populum Romanum in Etruriae faucibus conlocata, crescit in dies singulos hostium numerus; eorum autem castrorum imperatorem ducemque hostium intra moenia atque adeo in senatu videtis intestinam aliquam cotidie perniciem rei publicae molientem. Si te iam, Catilina, comprehendi, si interfici iussero, credo, erit verendum mihi ne non hoc potius omnes boni serius a me quam quisquam crudelius factum esse dicat. Verum ego hoc quod iam pridem factum esse oportuit certa de causa nondum adducor ut faciam. Tum denique interficere, cum iam nemo tam improbus, tam perditus, tam tui similis inveniri poterit qui id non iure factum esse fateatur. Quamdiu quisquam erit qui te defendere audeat, vives, et vives ita ut nunc vivis, multis meis et firmis

praesidiis obsessus ne commovere te contra rem publicam possis. Multorum te etiam oculi et aures non sentientem, sicut adhuc fecerunt, specularuntur atque custodient.

Etenim quid est, Catilina, quod iam amplius exspectes, si neque nox tenebris obscurare coetus nefarios nec privata domus parietibus continere voces coniurationis tuae potest, si inlustrantur, si erumpunt omnia? Muta iam istam mentem, mihi crede, obliviscere caedis atque incendiorum. Teneris undique; luce sunt claria nobis tua consilia omnia, quae iam mecum licet recognoscas.

Meministine me ante diem XII Kalendas Novembris dicere in senatu fore in armis certo die, qui dies futurus esset ante diem vi Kal. Novembris, C. Manlium, audaciae satellitem atque administrum tuae? Num me fefellit, Catilina, non modo res tanta tam atrox tamque incredibilis, verum, id quod multo magis est admirandum, dies? Dixi ego idem in senatu caedem te optimatum contulisse in ante diem V Kalendas Novembris, tum cum multi principes civitatis Roma non tam sui conservandi quam tuorum consiliorum reprimendorum causa profugerunt. Num infitiri potes te illo ipso die meis praesidiis, mea diligentia circumclusum commovere te contra rem publicam non potuisse, cum tu discessu ceterorum nostra tamen qui remansissemus caede contentum te esse dicebas? Quid? cum te Praeneste Kalendis ipsis Novembribus occupaturum nocturno impetu esse confideres, sensistin illam coloniam meo iussu meis praesidiis, custodiis, vigiliis esse munitam? Nihil agis, nihil moliris, nihil cogitas quod non ego non modo audiam sed etiam videam planeque sentiam. Recognosce mecum tandem noctem illam superiorem; iam intelleges multo me vigilare acrius ad salutem quam te ad perniciem rei publicae. Dico te priore nocte venisse inter falcarios—non agam obscure—in M. Laecae domum; convenisse eodem compluris eiusdem amentiae scelerisque socios. Num negare audes? quid taces? Convincam, si negas. Video enim esse hic in senatu quosdam qui tecum una fuerunt. O di immortales! ubinam gentium sumus? quam rem publicam habemus? in qua urbe vivimus? Hic, hic sunt in nostro numero, patres conscripti, in hoc orbis terrae sanctissimo gravissimoque consilio, qui de nostro omnium interitu, qui de huius urbis atque adeo de orbis terrarum exitio cogitent. Hos ego video consul et de re publica sententiam rogo, et quos ferro trucidari oportebat, eos nondum voce volnero! Fuisti igitur apud Laecam illa nocte, Catilina, distribuisti partis Italiae, statuisti quo quemque proficisci placeret, delegisti quos Romae relinqueres, quos tecum educeres, discripsisti urbis partis ad incendia, confirmasti te ipsum iam esse exiturum, dixisti paulum tibi esse etiam nunc morae, quod ego viverem. Reperti sunt duo equites Romani qui te ista cura liberarent et se illa ipsa nocte paulo ante lucem me in meo lecto interfecturos esse pollicerentur. Haec ego omnia vixdum etiam coetu vestro dimisso comperi; domum meam maioribus praesidiis munivi atque firmavi, exclusi eos quos tu ad me salutatum mane miseras, cum illi ipsi venissent quos ego iam multis ac summis viris ad me id temporis venturos esse praedixeram. Quae cum ita sint, Catilina, perge quo coepisti: egredere aliquando ex urbe; patent portae; proficiscere. Nimium diu te imperatorem tua illa Manliana castra desiderant. Educ tecum etiam omnis tuos, si minus, quam plurimos; purga urbem. Magno me metu liberaveris, modo inter me atque te murus intersit. Nobiscum versari iam diutius non potes; non feram, non patiar, non sinam.

Magna dis immortalibus habenda est atque huic ipsi Iovi Statori, antiquissimo custodi huius urbis, gratia, quod hanc tam taetram, tam horribilem tamque infestam rei publicae pestem totiens iam effugimus. Non est saepius in uno homine summa salus periclitanda rei publicae. Quam diu mihi consuli designato, Catilina, insidiatus es, non publico me praesidio, sed privata diligentia defendi. Cum proximis comitiis consularibus me consulem in campo et competitores tuos interficere voluisti, compressi conatus tuos nefarios amicorum praesidio et copiis nullo tumultu publice concitato; denique, quotienscumque me petisti, per me tibi obstiti, quamquam videbam perniciem meam cum magna calamitate rei publicae esse coniunctam. Nunc iam aperte rem publicam universam petis, templa deorum immortalium, tecta urbis, vitam omnium civium, Italiam totam ad exitium et vastitatem vocas. Quare, quoniam id quod est primum, et quod huius imperi disciplinaeque maiorum proprium est, facere nondum audeo, faciam id quod est ad severitatem lenius, ad communem salutem utilius. Nam si te interfici iussero, residebit in re publica reliqua coniuratorum manus; sin tu, quod te iam dudum hortor, exieris, exaurietur ex urbe tuorum comitum magna et perniciosa sentina rei publicae. Quid est, Catilina? num dubitas id me imperante facere quod iam tua sponte faciebas? Exire ex urbe iubet consul hostem. Interrogas me, num in exilium? Non iubeo, sed, si me consulis, suadeo.

Quid est enim, Catilina, quod te iam in hac urbe delectare possit? in qua nemo est extra istam coniurationem perditorum hominum qui te non metuat, nemo qui non oderit. Quae nota domesticae turpitudinis non inusta vitae tuae est? quod privatarum rerum dedecus non haeret in fama? quae libido ab oculis, quod facinus a manibus umquam tuis, quod flagitium a toto corpore afuit? cui tu adolescentulo quem corruptelarum inlecebris inretisses non aut ad audaciam ferrum aut ad libidinem facem praetulisti? Quid vero? nuper cum morte superioris uxoris novis nuptiis locum vacuefecisses, nonne etiam alio incredibili scelere hoc scelus cumulavisti? quod ego praetermitto et facile patior sileri, ne in hac civitate tanti facinoris immanitas aut exstitisse aut non vindicata esse videatur. Praetermitto ruinas fortunarum tuarum quas omnis proximis Idibus tibi impendere senties: ad illa venio quae non ad privatam ignominiam vitiorum tuorum, non ad domesticam tuam difficultatem ac turpitudinem, sed ad summam rem publicam atque ad omnium nostrum vitam salutemque pertinent. Potestne tibi haec lux, Catilina, aut huius caeli spiritus esse iucundus, cum scias esse horum neminem qui nesciat te pridie Kalendas Ianuarias Lepido et Tullo consulibus stetisse in comitio cum telo, manum consulum et principum civitatis interficiendorum causa paravisse, sceleri ac furori tuo non mentem aliquam aut timorem tuum sed Fortunam populi Romani obstitisse? Ac iam illa omitto—neque enim sunt aut obscura aut non multa commissa postea—quotiens tu me designatum, quotiens vero consulem interficere conatus es! quot ego tuas petitiones ita coniectas ut vitari posse non viderentur parva quadam declinatione et, ut aiunt, corpore effugi! Nihil agis, nihil adsequeris, neque tamen conari ac velle desistis. Quotiens iam tibi extorta est ista sica de manibus, quotiens excidit casu aliquo et elapsa est! Quae quidem quibus abs te initiata sacris ac devota sit nescio, quod eam necesse putas esse in consulis corpore defigere.

Nunc vero quae tua est ista vita? Sic enim iam tecum loquar, non ut odio permotus esse videar, quo debeo, sed ut misericordia, quae tibi nulla debetur. Venisti paulo ante in senatum. Quis te ex hac tanta frequentia, tot ex tuis amicis ac necessariis salutavit? Si hoc post hominum memoriam contigit nemini, vocis expectas contumeliam, cum sis gravissimo iudicio taciturnitatis oppressus? Quid, quod adventu tuo ista subsellia vacuefacta sunt, quod omnes consulares qui tibi persaepe ad caedem constituti fuerunt, simul atque adsedisti, partem istam subselliorum nudam atque inanem reliquerunt, quo tandem animo tibi ferendum putas? Servi mehercule mei si me isto pacto metuerent ut te metuunt omnes cives tui, domum meam relinquendam putarem: tu tibi urbem non arbitraris? et si me meis civibus iniuria suspectum tam graviter atque offensum viderem, carere me aspectu civium quam infestis omnium oculis conspici mallet: tu, cum conscientia scelerum tuorum agnoscas odium omnium iustum et iam diu tibi debitum, dubitas quorum mentis sensusque volneras, eorum aspectum praesentiamque vitare? Si te parentes timerent atque odissent tui neque eos ratione ulla placare posses, ut opinor, ab eorum oculis aliquo concederes. Nunc te patria, quae communis est parens omnium nostrum, odit ac metuit et iam diu nihil te iudicat nisi de parricidio suo cogitare: huius tu neque auctoritatem verebere nec iudicium sequere nec vim pertimesces? Quae tecum, Catilina, sic agit et quodam modo tacita loquitur: 'Nullum iam aliquot annis facinus exstitit nisi per te, nullum flagitium sine te; tibi uni multorum civium neces, tibi vexatio direptioque sociorum impunita fuit ac libera; tu non solum ad negligendas leges et quaestiones verum etiam ad evertendas perfringendasque valuisti. Superiora illa, quamquam ferenda non fuerunt, tamen ut potui tuli; nunc vero me totam esse in metu propter unum te, quicquid increpuerit, Catilinam timeri, nullum videri contra me consilium iniri posse quod a tuo scelere abhorreat, non est ferendum. Quam ob rem discede atque hunc mihi timorem eripe; si est verus, ne opprimar, sin falsus, ut tandem aliquando timere desinam.'

Haec si tecum, ut dixi, patria loquatur, nonne impetrare debeat, etiam si vim adhibere non possit? Quid, quod tu te in custodiam dedisti, quod vitandae suspicionis causa ad M'. Lepidum te habitare velle dixisti? A quo non receptus etiam ad me venire ausus es, atque ut domi meae te adservarem rogasti. Cum a me quoque id responsum tulisses, me nullo modo posse isdem parietibus tuto esse tecum, quia magno in periculo essem quod isdem moenibus containeremur, ad Q. Metellum praetorem venisti. A quo repudiatus ad sodalem tuum, virum optimum, M. Metellum demigrasti, quem tu videlicet et ad custodiendum te diligentissimum et ad suspicandum sagacissimum et ad vindicandum fortissimum fore putasti. Sed quam longe videtur a carcere atque a vinculis abesse debere qui se ipse iam dignum custodia iudicavit? Quae cum ita sint, Catilina, dubitas, si emori aequo animo non potes, abire in aliquas terras et vitam istam multis suppliciis iustis debitisque ereptam fugae solitudinique mandare?

'Refer' inquis 'ad senatum'; id enim postulas et, si hic ordo placere sibi decreverit te ire in exsilium, obtemperatum te esse dicis. Non referam, id quod abhorret a meis moribus, et tamen faciam ut intellegas quid hi de te sentiant. Egredere ex urbe, Catilina, libera rem publicam metu, in exsilium, si hanc vocem expectas,

proficiscere. Quid est? ecquid attendis, ecquid animadvertis horum silentium? Patiuntur, tacent. Quid expectas auctoritatem loquentium, quorum voluntatem tacitorum perspicis? At si hoc idem huic adulescenti optimo P. Sestio, si fortissimo viro M. Marcello dixissem, iam mihi consuli hoc ipso in templo senatus iure optimo vim et manus intulisset. De te autem, Catilina, cum quiescunt, probant, cum patiuntur, decernunt, cum tacent, clamant, neque hi solum quorum tibi auctoritas est videlicet cara, vita vilissima, sed etiam illi equites Romani, honestissimi atque optimi viri, ceterique fortissimi cives qui circumstant senatum, quorum tu et frequentiam videre et studia perspicere et voces paulo ante exaudire potuisti. Quorum ego vix abs te iam diu manus ac tela contineo, eosdem facile adducam ut te haec quae vastare iam pridem studes relinquentem usque ad portas prosequantur.

Quamquam quid loquor? te ut ulla res frangat, tu ut umquam te corrigas, tu ut ullam fugam meditare, tu ut ullum exsilium cogites? Vtinam tibi istam mentem di immortales duint! tametsi video, si mea voce perterritus ire in exsilium animum induxeris, quanta tempestas invidiae nobis, si minus in praesens tempus recenti memoria scelerum tuorum, at in posteritatem impendeat. Sed est tanti, dum modo tua ista sit privata calamitas et a rei publicae periculis seiungatur. Sed tu ut vitiis tuis commoveare, ut legum poenas pertimescas, ut temporibus rei publicae cedas non est postulandum. Neque enim is es, Catilina, ut te aut pudor a turpitudine aut metus a periculo aut ratio a furore revocarit. Quam ob rem, ut saepe iam dixi, proficiscere ac, si mihi inimico, ut praedicas, tuo conflare vis invidiam, recta perge in exsilium; vix feram sermones hominum, si id feceris, vix molem istius invidiae, si in exsilium iussu consulis iveris, sustinebo. Sin autem servire meae laudi et gloriae mavis, egredere cum importuna sceleratorum manu, confer te ad Manlium, concita perditos civis, secerne te a bonis, infer patriae bellum, exsulta impio latrocinio, ut a me non eiectus ad alienos, sed invitatus ad tuos isse videaris.

Quamquam quid ego te invitem, a quo iam sciam esse praemissos qui tibi ad forum Aurelium praestolarentur armati, cui sciam pactam et constitutam cum Manlio diem, a quo etiam aquilam illam argenteam quam tibi ac tuis omnibus confido perniciosam ac funestam futuram, cui domi tuae sacrarium sceleratum constitutum fuit, sciam esse praemissam?

Tu ut illa carere diutius possis quam venerari ad caedem proficiscens solebas, a cuius altaribus saepe istam impiam dexteram ad necem civium transtulisti?

Ibis tandem aliquando quo te iam pridem tua ista cupiditas effrenata ac furiosa rapiebat; neque enim tibi haec res adfert dolorem, sed quandam incredibilem voluptatem. Ad hanc te amentiam natura peperit, voluntas exercuit, fortuna servavit. Numquam tu non modo otium sed ne bellum quidem nisi nefarium concupisti. Nactus es ex perditis atque ab omni non modo fortuna verum etiam spe derelictis conflata improborum manum. Hic tu qua laetitia perfruire, quibus gaudiis exsultabis, quanta in voluptate bacchabere, cum in tanto numero tuorum neque audies virum bonum quemquam neque videbis! Ad huius vitae studium meditati illi sunt qui feruntur labores tui, iacere humi non solum ad obsidendum stuprum verum etiam ad facinus obeundum, vigilare non solum insidiantem somno maritorum verum etiam bonis otiosorum. Habes ubi ostentes tuam illam praeclaram patientiam famis, frigoris,

inopiae rerum omnium quibus te brevi tempore confectum esse senties. Tantum profeci, cum te a consulatu reppuli, ut exsul potius temptare quam consul vexare rem publicam posses, atque ut id quod esset a te scelerate susceptum latrocinium potius quam bellum nominaretur.

Nunc, ut a me, patres conscripti, quandam prope iustam patriae querimoniam detester ac deprecem, percipite, quaeso, diligenter quae dicam, et ea penitus animis vestris mentibusque mandate. Etenim si mecum patria, quae mihi vita mea multo est carior, si cuncta Italia, si omnis res publica loquatur: 'M. Tulli, quid agis? Tunc eum quem esse hostem comperisti, quem ducem belli futurum vides, quem exspectari imperatorem in castris hostium sentis, auctorem sceleris, principem coniurationis, evocatorem servorum et civium perditorum, exire patiere, ut abs te non emissus ex urbe, sed immissus in urbem esse videatur? Nonne hunc in vincla duci, non ad mortem rapi, non summo supplicio mactari imperabis? Quid tandem te impedit? mosne maiorum? At persaepe etiam privati in hac re publica perniciosos civis morte multarunt. An leges quae de civium Romanorum supplicio rogatae sunt? At numquam in hac urbe qui a re publica defecerunt civium iura tenuerunt. An invidiam posteritatis times? Praeclaram vero populo Romano refers gratiam qui te, hominem per te cognitum, nulla commendatione maiorum tam mature ad summum imperium per omnis honorum gradus extulit, si propter invidiam aut alicuius periculi metum salutem civium tuorum neglegis. Sed si quis est invidiae metus, non est vehementius severitatis ac fortitudinis invidia quam inertiae ac nequitiae pertimescenda. An, cum bello vastabitur Italia, vexabuntur urbes, tecta ardebunt, tum te non existimas invidiae incendio conflagraturum?'

His ego sanctissimis rei publicae vocibus et eorum hominum qui hoc idem sentiunt mentibus pauca respondebo. Ego, si hoc optimum factu iudicarem, patres conscripti, Catilinam morte multari, unius usuram horae gladiatori isti ad vivendum non dedissem. Etenim si summi viri et clarissimi cives Saturnini et Gracchorum et Flacci et superiorum complurium sanguine non modo se non contaminarunt sed etiam honestarunt, certe verendum mihi non erat ne quid hoc parricida civium interfecto invidiae mihi in posteritatem redundaret. Quod si ea mihi maxime impenderet, tamen hoc animo fui semper ut invidiam virtute partam gloriam, non invidiam putarem. Quamquam non nulli sunt in hoc ordine qui aut ea quae imminet non videant aut ea quae vident dissimulent; qui spem Catilinae mollibus sententiis aluerunt coniurationemque nascentem non credendo conrobaverunt; quorum auctoritate multi non solum improbi verum etiam imperiti, si in hunc animadvertissem, crudeliter et regie factum esse dicerent. Nunc intellego, si iste, quo intendit, in Manliana castra pervenerit, neminem tam stultum fore qui non videat coniurationem esse factam, neminem tam improbum qui non fateatur.

Hoc autem uno interfecto intellego hanc rei publicae pestem paulisper reprimi, non in perpetuum comprimi posse. Quod si sese eiecerit secumque suos eduxerit et eodem ceteros undique conlectos naufragos adgregarit, exstinguetur atque delebitur non modo haec tam adulta rei publicae pestis verum etiam stirps ac semen malorum omnium. Etenim iam diu, patres conscripti, in his periculis coniurationis insidiisque versamur, sed nescio quo pacto omnium scelerum ac veteris furoris et audaciae

maturitas in nostri consulatus tempus erupit. Nunc si ex tanto latrocinio iste unus tolletur, videbimur fortasse ad breve quoddam tempus cura et metu esse relevati, periculum autem residebit et erit inclusum penitus in venis atque in visceribus rei publicae. Ut saepe homines aegri morbo gravi, cum aestu febrique iactantur, si aquam gelidam biberunt, primo relevari videntur, deinde multo gravius vehementiusque adflctantur, sic hic morbus qui est in re publica relevatus istius poena vehementius reliquis vivis ingravescet.

Quare secedant improbi, secernant se a bonis, unum in locum congregentur, muro denique, quod saepe iam dixi, secernantur a nobis; desinant insidiari domi suae consuli, circumstare tribunal praetoris urbani, obsidere cum gladiis curiam, malleolos et faces ad inflammandam urbem comparare; sit denique inscriptum in fronte unius cuiusque quid de re publica sentiat. Polliceor hoc vobis, patres conscripti, tantam in nobis consulibus fore diligentiam, tantam in vobis auctoritatem, tantam in equitibus Romanis virtutem, tantam in omnibus bonis consensionem ut Catilinae profectione omnia patefacta, inlustrata, oppressa, vindicata esse videatis.

Hisce ominibus, Catilina, cum summa rei publicae salute, cum tua peste ac perniciie cumque eorum exitio qui se tecum omni scelere parricidioque iunxerunt, proficiscere ad impium bellum ac nefarium. Tu, Iuppiter, qui isdem quibus haec urbs auspiciis a Romulo es constitutus, quem Statorem huius urbis atque imperi vere nominamus, hunc et huius socios a tuis ceterisque templis, a tectis urbis ac moenibus, a vita fortunisque civium omnium arcebis et homines bonorum inimicos, hostis patriae, latrones Italiae scelerum foedere inter se ac nefaria societate coniunctos aeternis suppliciis vivos mortuosque mactabis.

IV. TITUS LIVIUS

(59 до н. е. – 17 н. е.) – один з найвідоміших римських істориків, автор часто цитованої «Історії від заснування міста»

Ab Urbe condita

Liber XXII

XLV. Dum altercationibus magis quam consiliis tempus teritur, Hannibal ex acie, quam ad multum diei tenuerat instructam, cum in castra ceteras reciperet copias, Numidas ad invadendos ex minoribus castris Romanorum aquatores trans flumen mittit. quam inconditam turbam cum vixdum in ripam egressi clamore ac tumultu fugassent, in stationem quoque pro vallo locatam atque ipsas prope portas evecti sunt. id vero indignum visum ab tumultuario auxilio iam etiam castra Romana terreri, ut ea modo una causa ne extemplo transirent flumen dirigerentque aciem tenuerit Romanos quod summa imperii eo die penes Paulum fuerit.

Itaque postero die Varro, cui sors eius diei imperii erat, nihil consulto collega signum proposuit instructasque copias flumen traduxit, sequente Paulo quia magis non probare quam non adiuvare consilium poterat. transgressi flumen eas quoque quas in castris minoribus habuerant copias suis adiungunt atque ita instructa acie in dextro cornu—id erat flumini propius—Romanos equites locant, deinde pedites: laeum cornu extremi equites sociorum, intra pedites, ad medium iuncti legionibus Romanis, tenuerunt: iaculatores ex ceteris levium armorum auxiliis prima acies facta. consules

cornua tenuerunt, Terentius laeuum, Aemilius dextrum: Gemino Servilio media pugna tuenda data.

XLVI. Hannibal luce prima Baliaribus levique alia armatura praemissa transgressus flumen, ut quosque traduxerat, ita in acie locabat, Gallos Hispanosque equites prope ripam laeuo in cornu adversus Romanum equitatum; dextrum cornu Numidis equitibus datum media acie peditibus firmata ita ut Afrorum utraque cornua essent, interponerentur his medii Galli atque Hispani. Afros Romanam [magna ex parte] crederes aciem; ita armati erant armis et ad Trebiam ceterum magna ex parte ad Trasumennum captis. Gallis Hispanisque scuta eiusdem formae fere erant, dispaes ac dissimiles gladii, Gallis praelongi ac sine mucronibus, Hispano, punctim magis quam caesim adsueto petere hostem, brevitae habiles et cum mucronibus. ante alios habitus gentium harum cum magnitudine corporum, tum specie terribilis erat: Galli super umbilicum erant nudi: Hispani linteis praetextis purpura tunicis, candore miro fulgentibus, constiterant. numerus omnium peditum qui tum stetere in acie milium fuit quadraginta, decem equitum. duces cornibus praeerant sinistro Hasdrubal, dextro Maharbal; mediam aciem Hannibal ipse cum fratre Magone tenuit. sol seu de industria ita locatis seu quod forte ita stetere peropportune utrique parti obliquus erat Romanis in meridiem, Poenis in septentrionem versis; ventus—Uolturnum regionis incolae uocant—adversus Romanis coortus multo pulvere in ipsa ora uolvendo prospectum ademit.

XLVII. Clamore sublato procursum ab auxiliis et pugna levibus primum armis commissa; deinde equitum Gallorum Hispanorumque laeuum cornu cum dextro Romano concurrat, minime equestris more pugnae; frontibus enim adversis concurrendum erat, quia nullo circa ad evagandum relicto spatio hinc amnis, hinc peditum acies claudebant. in directum utrimque nitentes, stantibus ac confertis postremo turba equis vir virum amplexus detrahebat equo. pedestre magna iam ex parte certamen factum erat; acrius tamen quam diutius pugnatum est pulsique Romani equites terga vertunt.

Sub equestris finem certaminis coorta est peditum pugna, primo et viribus et animis par dum constabant ordines Gallis Hispanisque; tandem Romani, diu ac saepe conisi, aequa fronte acieque densa impulere hostium cuneum nimis tenuem eoque parum validum, a cetera prominentem acie. impulsis deinde ac trepide referentibus pedem institere ac tenore uno per praeceps pauore fugientium agmen in mediam primum aciem inlati, postremo nullo resistente ad subsidia Afrorum pervenerunt, qui utrimque reductis alis constiterant, media, qua Galli Hispanique steterant, aliquantum prominente acie. qui cuneus ut pulsus aequavit frontem primum, dein cedere etiam [in] sinum in medio dedit, Afri circa iam cornua fecerant inrventibusque incaute in medium Romanis circumdedere alas; mox cornua extendendo clausere et ab tergo hostes. hinc Romani, defuncti nequiquam [de] proelio uno, omissis Gallis Hispanisque, quorum terga ceciderant, [et] adversus Afros integram pugnam ineunt, non tantum [in] eo iniquam quod inclusi adversus circumfusus sed etiam quod fessi cum recentibus ac vegetis pugnant.

XLVIII. Iam et sinistro cornu Romanis, ubi sociorum equites adversus Numidas steterant, consertum proelium erat, segne primo et a Punica coeptum fraude. quingenti ferme Numidae, praeter solita arma telaque gladios occultos sub lorice habentes, specie transfugarum cum ab suis parmas post terga habentes adequitassent, repente ex equis desiliunt parmisque et iaculis ante pedes hostium proiectis in mediam aciem accepti ductique ad ultimos considerare ab tergo iubentur. ac dum proelium ab omni parte conseritur, quieti manserunt; postquam omnium animos oculosque occupaverat certamen, tum arreptis scutis, quae passim inter acervos caesorum corporum strata erant, aversam adoriuntur Romanam aciem, tergaque ferientes ac poplites caedentes stragem ingentem ac maiorem aliquanto pauorem ac tumultum fecerunt. cum alibi terror ac fuga, alibi pertinax in mala iam spe proelium esset, Hasdrubal¹ qui ea parte praeerat, subductos ex media acie Numidas, quia segnis eorum cum adversis pugna erat, ad persequendos passim fugientes mittit, Hispanos et Gallos pedites Afris prope iam fessis caede magis quam pugna adiungit.

XLVIX. Parte altera pugnae Paulus, quamquam primo statim proelio funda graviter ictus fuerat, tamen et occurrit saepe cum confertis Hannibali et aliquot locis proelium restituit, protegentibus eum equitibus Romanis, omissis postremo equis, quia consulem et ad regendum equum vires deficiebant. tum denuntianti cuidam iussisse consulem ad pedes descendere equites dixisse Hannibalem ferunt: 'quam mallem, vinctos mihi traderet.' equitum pedestre proelium, quale iam haud dubia hostium victoria, fuit, cum victi mori in vestigio mallent quam fugere, victores morantibus victoriam irati trucidarent quos pellere non poterant. pepulerunt tamen iam paucos superantes et labore ac vulnere fessos. inde dissipati omnes sunt, equosque ad fugam qui poterant repetebant. Cn. Lentulus tribunus militum cum praetervehens equo sedentem in saxo cruore oppletum consulem vidisset, 'L. Aemili' inquit, 'quem unum insontem culpa cladis hodiernae dei respicere debent, cape hunc equum, dum et tibi virium aliquid superest <et> comes ego te tollere possum ac protegere. ne funestam hanc pugnam morte consulis feceris; etiam sine hoc lacrimarum satis luctusque est.' ad ea consul: 'tu quidem, Cn. Corneli, macte virtute esto; sed cave, frustra miserando exiguum tempus e manibus hostium evadendi absumas. abi, nuntia publice patribus urbem Romanam muniant ac priusquam victor hostis adveniat praesidiis firment; privatim Q. Fabio L. Aemilium praeceptorum eius memorem et vixisse [et] adhuc et mori. me in hac strage militum meorum patere expirare, ne aut reus iterum e consulatu sim <aut> accusator collegae existam ut alieno crimine innocentiam meam protegam.' haec eos agentes prius turba fugientium civium, deinde hostes oppressere; consulem ignorantes quis esset obruere telis, Lentulum in tumultu abripuit equus.

Tum undique effuse fugiunt. septem milia hominum in minora castra, decem in maiora, duo ferme in vicum ipsum Cannas perfugerunt, qui extemplo a Carthagine atque equitibus nullo munimento tegente vicum circumventi sunt. consul alter, seu forte seu consilio nulli fugientium insertus agmini, cum quinquaginta fere equitibus Venusiam perfugit. quadraginta quinque milia quingenti pedites, duo milia septingenti equites, et tantadem prope civium sociorumque pars, caesi dicuntur; in his ambo consulum quaestores, L. Atilius et L. Furius Bibaculus, et undetriginta tribuni

militum, consulares quidam praetoriarum et aedilicii—inter eos Cn. Servilius Geminus et M. Minucius numerant, qui magister equitum priore anno, <consul> aliquot annis ante fuerat—octoginta praeterea aut senatores aut qui eos magistratus gessissent unde in senatum legi deberent cum sua voluntate milites in legionibus facti essent. capta eo proelio tria milia peditum et equites mille et quingenti dicuntur.

V. PUBLIUS OVIDIUS NASO

(43 до н. е. — 17 н.е.) —

римський лірик, третій з поетів «золотої доби» давньоримської літератури. Основні твори: «Героїди», «Наука кохання» (бл. 20 — 1 рр. до н. е.), «Метаморфози», «Фасти» (1—8 рр. н. е.), «Сумні елегії», «Листи з Понту» (після 8 р. н. е.).

Metamorphoses

I

In nova fert animus mutatas dicere formas
corpora; di, coeptis (nam vos mutastis et illas)
adspirate meis primaque ab origine mundi
ad mea perpetuum deducite tempora carmen! 1

Aurea prima sata est aetas, quae vindice nullo,
sponte sua, sine lege fidem rectumque colebat. 90
poena metusque aberant, nec verba minantia fixo
aere legebantur, nec supplex turba timebat
iudicis ora sui, sed erant sine vindice tuti.
nondum caesa suis, peregrinum ut viseret orbem,
montibus in liquidas pinus descenderat undas, 95
nullaque mortales praeter sua litora norant;
nondum praecipites cingebant oppida fossae;
non tuba directi, non aeris cornua flexi,
non galeae, non ensis erat: sine militis usu
molliia securae peragebant otia gentes. 100
ipsa quoque immunis rastroque intacta nec ullis
saucia vomeribus per se dabat omnia tellus,
contentique cibus nullo cogente creatis
arbutos fetus montanaque fraga legebant
cornaque et in duris haerentia mora rubetis 105
et quae deciderant patula Iovis arbore glandes.
ver erat aeternum, placidique tepentibus auris
mulcebant zephyri natos sine semine flores;
mox etiam fruges tellus inarata ferebat,
nec renovatus ager gravidis canebat aristis; 110
flumina iam lactis, iam flumina nectaris ibant,
flavaque de viridi stillabant ilice mella.

Postquam Saturno tenebrosa in Tartara misso

sub Iove mundus erat, subiit argentea proles,
 auro deterior, fulvo pretiosior aere. 115
 Iuppiter antiqui contraxit tempora veris
 perque hiemes aestusque et inaequalis autumnos
 et breve ver spatiis exegit quattuor annum.
 tum primum siccis aer fervoribus ustus
 canduit, et ventis glacies adstricta pependit; 120
 tum primum subiere domos; domus antra fuerunt
 et densi frutices et vinctae cortice virgae.
 semina tum primum longis Cerealia sulcis
 obruta sunt, pressique iugo gemuere iuveni.
 Tertia post illam successit aenea proles, 125
 saevior ingeniis et ad horrida promptior arma,
 non scelerata tamen; de duro est ultima ferro.
 protinus inrupit venae peioris in aevum
 omne nefas: fugere pudor verumque fidesque;
 in quorum subiere locum fraudesque dolusque 130
 insidiaeque et vis et amor sceleratus habendi.
 vela dabant ventis nec adhuc bene noverat illos
 navita, quaeque prius steterant in montibus altis,
 fluctibus ignotis insultavere carinae,
 communemque prius ceu lumina solis et auras 135
 cautus humum longo signavit limite mensor.
 nec tantum segetes alimentaue debita dives
 poscebatur humus, sed itum est in viscera terrae,
 quasque recondiderat Stygiisque admoverat umbris,
 effodiuntur opes, inritamenta malorum. 140
 iamque nocens ferrum ferroque nocentius aurum
 prodierat, prodit bellum, quod pugnat utroque,
 sanguineaue manu crepitantia concutit arma.
 vivitur ex raptō: non hospes ab hospite tutus,
 non socer a genero, fratrum quoque gratia rara est; 145
 inminet exitio vir coniugis, illa mariti,
 lurida terribiles miscent aconita novercae,
 filius ante diem patrios inquirat in annos:
 victa iacet pietas, et virgo caede madentis
 ultima caelestum terras Astraera reliquit. 150

VIII

Daedalus interea Creten longumque perosus
 exilium tactusque loci natalis amore
 clausus erat pelago. 'terras licet' inquit 'et undas 185
 obstruat: et caelum certe patet; ibimus illac:
 omnia possideat, non possidet aera Minos.'

'Icare,' dixit 'ubi es? qua te regione requiram?'
'Icare' dicebat: pennas aspexit in undis
devovitque suas artes corpusque sepulcro
condidit, et tellus a nomine dicta sepulti. 235

XV

Iamque opus exegi, quod nec Iovis ira nec ignis
nec poterit ferrum nec edax abolere vetustas.
cum volet, illa dies, quae nil nisi corporis huius
ius habet, incerti spatium mihi finiat aevi:
parte tamen meliore mei super alta perennis 875
astra ferar, nomenque erit indelebile nostrum,
quaque patet domitis Romana potentia terris,
ore legar populi, perque omnia saecula fama,
siquid habent veri vatum praesagia, vivam.

VI. Quintus Horatius Flaccus

(8 грудня 65 року до н.е. – 27 листопада 8 року до н.е.) –
поет «золотого віку» римської літератури,

Перу Горация належать 2 книги сатир, книга еподів (ліричних віршів), 4
книги од, 2 книги послань. У своїх одах Гораций оспівує Рим і Августа, кохання
і красу, розмірковує про поезію, життя і смерть.

I, 11 Ad Leuconoem

Tu ne quaesieris (scire nefas) quem mihi, quem tibi
finem di dederint, Leuconoe, nec Babylonios
temptaris numeros. Ut melius quicquid erit pati!
Seu plaris hiemes seu tribuit Iuppiter ultimam,
quae nunc oppositis debilitat pumicibus mare 5
Tyrrhenum, sapias, vina liques et spatio brevi
spem longam reseces. Dum loquimur, fugerit invida
aetas: carpe diem, quam minimum credula postero.

II, 7 Ad Pompeium

O saepe mecum tempus in ultimum
deducte Bruto militiae duce,
quis te redonavit Quiritem
dis patriis Italoque caelo,
Pompei, meorum prime sodalium, 5
cum quo morantem saepe diem mero
fregi, coronatus nitentis
malobathro Syrio capillos?

Tecum Philippos et celerem fugam
 sensi relictā non bene parmula, 10
 cum fracta virtus et minaces
 turpe solum tetigere mento;
 sed me per hostis Mercurius celer
 denso paventem sustulit aere,
 te rursus in bellum resorbens 15
 unda fretis tulit aestuosus.
 Ergo obligatam redde Iovi dapem
 longaque fessum militiā latus
 depone sub lauru mea, nec
 parce cadis tibi destinatis. 20
 Oblivioso levīa Massico
 ciboria exple, funde capacibus
 unguenta de conchis. Quis udo
 deproperare apio coronas
 curatve myrto? Quem Venus arbitrum 25
 dicet bibendi? Non ego sanius
 bacchabor Edonis: recepto
 dulce mihi furere est amico.

III, 9 Ad Lydiam

'Donec gratus eram tibi
 nec quisquam potior brachia candidae
 cervici iuvenis dabat,
 Persarum vigui rege beatior.'
 'Donec non alia magis 5
 arsisti neque erat Lydia post Chloen,
 multi Lydia nominis,
 Romana vigui clarior Ilia.'
 'Me nunc Thressa Chloe regit,
 dulcis docta modos et citharae sciens, 10
 pro qua non metuam mori,
 si parcent animae fata superstiti.'
 'Me torret face mutua
 Thurini Calais filius Ornyti,
 pro quo bis patiar mori, 15
 si parcent puero fata superstiti.'
 'Quid si prisca redit Venus
 diductosque iugo cogit aeneo,
 si flava excutitur Chloe
 reiectaeque patet ianua Lydiae?' 20
 'Quamquam sidere pulchrior
 ille est, tu levior cortice et improbo

iracundior Hadria,
tecum vivere amem, tecum obeam lubens.'

III, 30 Ad Melpomēnen
Exegi monumentum aere perennius
Regalique situ pyramidum altius,
Quod non imber edax, non Aquilo impotens
Possit diruere aut innumerabilis
5 Annorum series et fuga temporum.
Non omnis moriar, multaque pars mei
Vitabit Libitinum: usque ego postera
Crescam laude recens, dum Capitolium
Scandet cum tacita virgine pontifex.
10 Dicar, qua violens obstrepat Aufidus
Et qua pauper aquae Daunus agrestium
Regnavit populorum, ex humili potens
Princeps Aeolium carmen ad Italos
Deduxisse modos. Sume superbiam
15 Quaesitam meritis et mihi Delphica
Lauro cinge volens, Melpomene, comam.

VII. Publius Vergilius Maro

(70 – 19 pp. до н.е.) –

один з провідних поетів епохи Августа.

Світову славу йому забезпечила героїчна поема “Енеїда”. Цей твір присвячений Енею, синові Анхіза та Венери, якому судилося стати фундатором латинської держави. З “Енеїдою” Вергілія пов’язано виникнення у світовій літературі пародійних жанрів – травестій і бурлесків. Ім’я Вергілія відоме в Україні з XVI століття. У Києво-Могилянській академії, колегіях та братських школах його твори читали, аналізували, вивчали їх метричні особливості.

У поданому уривку з “Енеїди” поет звертається до музи з благанням допомогти йому гідно оспівати ратні боріння греків і троянців та героя, на долю якого випало безліч випробувань.

“Енеїда” написана гекзаметром, що складається з шести дактилів (шостий усічений), у перших чотирьох стопах дактиль може змінюватися спондеями. Схеми:

– — | – — | – // — | – — | – — | – —

Aeneis, I, 1-11

Arma virumque canō, Trōiae quī prīmus ab orīs
Ītaliā, fātō profugus, Lāvīniaque vēnit
lītora, multum ille et terrīs iactātus et altō
vī superum saevae memorem Iūnōnis ob īram;
multa quoque et bellō passūs, dum conderet urbem,

5

inferretque deōs Latīō, genus unde Latīnum,
Albānīque patrēs, atque altae moenia Rōmae.

Mūsa, mihī causās memorā, quō nūmine laesō,
quidve dolēns, rēgīna deum tot volvere cāsūs
īnsīgnem pietāte virum, tot adīre labōrēs
impulerit. Tantaene animīs caelestibus īrae?

II

Conticuere omnes intentique ora tenebant.
Inde toro pater Aeneas sic orsus ab alto: Infandum, regina, iubes renovare
dolorem,

Troianas ut opes et lamentabile regnum
eruerint Danaī, quaeque ipse miserrima vidi 5
et quorum pars magna fui. quis talia fando
Myrmidonum Dolopumve aut duri miles Ulixi
temperet a lacrimis? et iam nox umida caelo
praecipitat suadentque cadentia sidera somnos.
sed si tantus amor casus cognoscere nostros 10
et breviter Troiae supremum audire laborem,
quamquam animus meminisse horret luctuque refugit,
incipiam. fracti bello fatisque repulsi
ductores Danaum tot iam labentibus annis
instar montis equum divina Palladis arte 15
aedificant, sectaque intexunt abiete costas;
votum pro reditu simulant; ea fama vagatur.
huc delecta virum sortiti corpora furtim
includunt caeco lateri penitusque cavernas
ingentis utrumque armato milite complent. 20
est in conspectu Tenedos, notissima fama
insula, dives opum Priami dum regna manebant,
nunc tantum sinus et statio male fida carinis:
huc se provecti deserto in litore condunt;
nos abiisse rati et vento petiisse Mycenae. 25
ergo omnis longo soluit se Teucra luctu;
panduntur portae, iuvat ire et Dorica castra
desertosque videre locos litusque relictum:
hic Dolopum manus, hic saevus tendebat Achilles;
classibus hic locus, hic acie certare solebant. 30
pars stupet innuptae donum exitiale Minervae
et molem mirantur equi; primusque Thymoetes
duci intra muros hortatur et arce locari,
sive dolo seu iam Troiae sic fata ferebant.
at Capys, et quorum melior sententia menti, 35
aut pelago Danaum insidias suspectaque dona
praecipitare iubent subiectisque urere flammis,

aut terebrare cavas uteri et temptare latebras.
scinditur incertum studia in contraria vulgus.

Primus ibi ante omnis magna comitante caterva 40

Laocoon ardens summa decurrit ab arce,
et procul 'o miseri, quae tanta insania, cives?
creditis avectos hostis? aut ulla putatis
dona carere dolis Danaum? sic notus Ulixes?
aut hoc inclusi ligno occultantur Achivi, 45
aut haec in nostros fabricata est machina muros,
inspectura domos venturaque desuper urbi,
aut aliquis latet error; equo ne credite, Teucri.
quidquid id est, timeo Danaos et dona ferentis.'
sic fatus ualidis ingentem viribus hastam 50
in latus inque feri curvam compagibus alvum
contorsit. stetit illa tremens, uteroque recusso
insonuere cavae gemitumque dedere cavernae.
et, si fata deum, si mens non laeva fuisset,
impulerat ferro Argolicas foedare latebras, 55
Troiaque nunc staret, Priamique arx alta maneres.

.....

Hic aliud maius miseris multoque tremendum
obicitur magis atque improvida pectora turbat. 200
Laocoon, ductus Neptuno sorte sacerdos,
sollemnis taurum ingentem mactabat ad aras.
ecce autem gemini a Tenedo tranquilla per alta
(horresco referens) immensis orbibus angues
incumbunt pelago pariterque ad litora tendunt; 205
pectora quorum inter fluctus arrecta iubaeque
sanguineae superant undas, pars cetera pontum
pone legit sinuatque immensa volumine terga.
fit sonitus spumante salo; iamque arva tenebant
ardentisque oculos suffecti sanguine et igni 210
sibila lambebant linguis vibrantibus ora.
diffugimus visu exsanguis. illi agmine certo
Laocoonta petunt; et primum parva duorum
corpora natorum serpens amplexus uterque
implicat et miseros morsu depascitur artus; 215
post ipsum auxilio subeuntem ac tela ferentem
corripiunt spirisque ligant ingentibus; et iam
bis medium amplexi, bis collo squamea circum
terga dati superant capite et cervicibus altis.
ille simul manibus tendit divellere nodos 220
perfusus sanie vittas atroque veneno,
clamores simul horrendos ad sidera tollit:
qualis mugitus, fugit cum saucius aram

taurus et incertam excussit cervice securim.
 at gemini lapsu delubra ad summa dracones 225
 effugiunt saevaeque petunt Tritonidis arcem,
 sub pedibusque deae clipeique sub orbe teguntur.
 tum vero tremefacta novus per pectora cunctis
 insinuat pavor, et scelus expendisse merentem
 Laocoonta ferunt, sacrum qui cuspide robur 230
 laeserit et tergo sceleratam intorserit hastam.

VIII. Мрозіцька У.Л. Латинська мова у мовно-культурному житті України/ У.Л. Мрозіцька // Галичина: Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – № 4. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 129-134.

Кожне суспільство певної епохи створює свою специфічну картину минулого. Структура свідомості ті народу передбачає поєднання історичної пам'яті як знання власної історії з певним ставленням до неї. „Кожна епоха створює своє уявлення про історичне минуле. У неї свій Рим і свої Афіни, своє Середньовіччя і свій Ренесанс". Одним із важливих чинників формування національної та культурної ідентичності, історичної пам'яті сучасних європейських народів вважається так звана *Latinitas*. До складу цього поняття відносять „і латинську мову, і створену за римськими зразками правно-адміністративну систему, і сукупність написаної латиною літератури. *Latinitas* тривалий час була засобом інтелектуальної й культурної інтеграції народів Європи, які активізували різні сторони античної спадщини залежно від ідеологічних домінант епохи, особливостей суспільної системи тієї чи іншої країни, потреб розвитку національної культури, літератури, науки, мови. Досить своєрідно усвідомлювалася і близькість із духовним минулим античності, створювався особливий тип контакту з цим надбанням. Вплив *Latinitas* на формування української культури і мови в різні періоди був неоднаковим, як не однаковою залишалася роль латинської мови, зокрема у соціомовному житті українців. Специфіка історичного шляху України завжди була зумовлена її східно-західним дуалізмом, що пронизував усі рівні історичного буття, починаючи від природно-географічного розташування і аж до структур духовності й менталітету, від давнини і до сьогодення. Як історична реальність Україна формувалася на великому, відкритому з усіх боків просторі між Заходом і Сходом, Європою та Азією – не стільки в буквальному, географічному, скільки у ширшому, цивілізаційному, соціокультурному сенсі. При цьому Україна становила органічну складову частину обох цивілізацій, була повноправним учасником обох культур і неодноразово робила спроби витворити нову, синтетичну суспільну модель. Престиж певної мови серед іншомовних спільнот може підтримуватися багатьма чинниками. Серед найважливіших є культурний вплив нації, що дала назву мові, її чисельність, здобутки в різноманітних галузях суспільного буття, а також розвиненість функціональної системи з багатством виражень цих засобів мови, які відповідають потребам спілкування в різних сферах діяльності. Звичайно, латинська мова на всіх етапах культурної історії України не відігравала такої

першочергової ролі, як у її західних сусідів. Справедливо вважають, що висунення якоїсь етнокультури на передові позиції у світовій цивілізації сприяє зростанню престижу мови, яка обслуговує цю етнокультуру, а відтак поширює її вплив на інші мови та культури. Особливого значення набуває проблема встановлення факту прямих контактів давніх слов'ян із пізньоримським суспільством. На думку деяких учених, прямі контакти слов'ян з народами Римської імперії почалися вже у IV-V ст., коли частина слов'ян (антів і склавів) переселилася до Чорномор'я і Дунаю. На території Дакії, Паннонії, сучасних Югославії та Австрії слов'яни стикалися з романомовним населенням приблизно з V-VI ст. Ці контакти мали здебільшого військовий або торговельний характер³. На основі археологічних досліджень учені роблять висновок про те, що вже у I-II ст.н.е. відбувається, можливо, перша в історії культурно-етнічна консолідація основного слов'янського масиву. Важливе значення для культурного розвитку слов'ян мало встановлення контактів з римськими провінціями, де в цей час почала зростати зацікавленість у торгівлі з варварським світом. М.Семчишин також пропонує розглядати романо-слов'янські стосунки ще з I-III ст., коли кордони Римської держави наблизилися до українських територій. Услід за М.Чубатим, учений схильний вважати, що „римські легіонери ставали часами пропагаторами християнських ідей, а за римськими купцями йшли перші християнські місіонарі й приносили з собою ідеї нової християнської віри. Це проникнення християнства доволі помітне під кінець античної епохи". Користуючись термінологією українського мовознавця Ю.Жлуктенка, який пропонує розрізняти природну та штучну форму мовних контактів⁶, можемо вважати, що це був єдиний випадок природних (тобто, в умовах безпосереднього спілкування) латинсько - (прото) українських мовних контактів. Прийнятним є і поділ мовних контактів на казуальні та перманентні. Перші відбивають тимчасові або випадкові зв'язки, для яких характерна дуже слабка інтенсивність породжуваної мовної взаємодії. Другі свідчать про тісні міжмовні зв'язки, засновані на постійному і тривалому спілкуванні носіїв різних мов. Однак уже згадані нами історичні умови перших романо-слов'янських відносин могли бути, на нашу думку, підставою лише для казуальних мовних контактів. Перманентними можна вважати контакти латини з європейськими мовами часів Середньовіччя. Протягом багатьох століть середньовічну латинську мову вважали зіпсованою ціцеронівською латиною, яка з часом лише погіршувалася. Виникало й питання, чи треба вважати її „мертвою", чи „живою". Адже мова перестала існувати як мова окремого етносу. Очевидно, не варто порівнювати латину з організмом, який народжується, росте, старіє і помирає. Це засіб комунікації між людьми, який може функціонувати краще або гірше. Мова практично існує доти, доки не припиняється її сприйняття на рівні текстів, навіть вже іншими етносами, носіями різних мов і культур. Вплив цієї мови – в її класичному та трансформованому пізньому варіантах – на становлення й розвиток інших мов був відчутним. У Середньовіччі латинська мова використовувалась у всіх західних країнах, що давало підстави для духовної єдності цивілізації.

Я.Коменський називав її *gentium Mercurius*, тобто зв'язковим чи посередником народів. За функціонуванням латини у часи Ренесансу стоять обставини загальнокультурного плану. Після Данте йшлося про відродження старої римо-італійської культурної традиції, яка заперечувалась, оскільки була язичницькою. Характерно, що звернення до цієї традиції веде до появи справжнього культу латини (офіційно відмова від викладання латиною і введення італійської мови у вищих навчальних закладах Італії датується тільки 1912 роком!). Ставлення до цієї мови продовжує бути надзвичайно шанобливим, проте це ставлення вже не до сакральної мови, а до такої ж культурної мови, як і італійська, тільки більш літературно довершеної, нормованої. Елітарний характер гуманізму, для представників якого, за визначенням Ф.Моньє, „латина була не просто мовою, а „ідейною позицією“, сприяв розповсюдженню у цій мові пуристичних тенденцій. Ідеологи нової течії в гуманістичній культурі, відомої як „звичайний гуманізм“, використовували культ форми в латинській та грецькій мовах для нормування італійської мови. „Мовна ситуація цього періоду є унікальним явищем: в один і той же час співіснують гуманістична латина, яка намагалася відповідати класичній *Latinitas*, народна латина широко узусу як продовження середньовічної традиції і вже достатньо сформовані романські мови, в основі яких лежить все та ж латина“. Латинська мова не мала етнічних обмежень, але в окремих країнах виявляла певні відмінності. Специфіка різних національних мов та політичних і громадських інституцій зумовлювала в ній багато локальних, часових та індивідуальних особливостей. Середньовічній латині завжди властиві два обличчя: міжнародне і національне чи, точніше, регіональне. Друге, регіональне обличчя складно виявити в романських країнах, натомість у германських – легше помітити специфіку національного впливу і незалежну еволюцію латини. Не менш значними особливостями характеризується поширення латини у тих регіонах, де вкоренилися і романські, і слов'янські традиції. „В межах слов'янського світу рецепція і асиміляція класичної спадщини є характерною, якщо не винятковою, рисою для тих територій, на яких став реальним слов'янсько-латинський симбіоз“, — вважає італійський мовознавець-славіст Р.Піккіо. Для дослідження природи та історико-культурної функції латинської традиції у слов'янському етнолінгвістичному ареалі запропоновано термін *Latinitas Slavicae Romanae* (тобто *Latinitas* тієї частини слов'янського світу, яка належала до західного католицького християнства). Це поняття збігається з уже наведеним визначенням *Latinitas* Є.Аксера. За такого підходу і виникає необхідність трактування *Latinitas* слов'янського світу як явища, варті порівняння з аналогічними явищами германської і романської Європи. У межах цієї середньовічної „римськості“ латинський складник на слов'янських землях, безсумнівно важливий, не становив виняткової цінності. Він поєднувався не лише з важливими культурними елементами слов'ян, але й з іншими етнолінгвістичними складниками, зокрема такими, як німецький, угорський та італійський. Натомість для визначення тієї слов'янської частини, яка

перебувала у сфері візантійського впливу, використовують термін *Slavia Orthodoxa*. У часи Речі Посполитої ці два великі культурні масиви (український та польський) історично опинилися в межах однієї держави. Виняткового значення в цій ситуації набувають межі між етнічною Польщею і „візантійським світом”, а також специфічна литовська, українська і білоруська проблематика. Латинськомовний вплив на Польщу розпочався в часи прийняття християнства і тривав аж до половини XVIII ст. Латинська мова обслуговувала не лише релігійну сферу життя народу (нею користувалися також і супротивники католицизму з табору реформації), а стала мовою науки, освіти, літератури, юриспруденції. Часті політичні, дипломатичні і культурні контакти з державами Заходу, які розвивалися від XIV до XVI ст., вимагали використання тієї мови, яка була прийнята в західній дипломатії, тобто латинської. Поступово знання латинської мови стає не лише життєвою нормою, а й ознакою „вищості”, представники шляхти і міщанства намагалися знати її досконало. Середньовічна двомовність вже у своїй основі була „сепаратистською”, супроводжувалась оцінним фактором і функціональною стратифікацією. „Мовою високої культури обов’язково мала бути латина, а нижчої, популярнішої – польська”. Не ослабили позиції латинської мови у мовно-культурному житті Польщі у XVII ст. Відомий польський дослідник Є. Аксер писав, що... польська і латинська мови у XVI-XVII ст. функціонували паралельно, як мови розмовні: латина як розмовна мова на терені цілої держави, польська мова на частині території її поширення і в польськомовних родин на інших теренах. Латина... мова жива, в той час як на заході Європи перестала нею бути вже на початку XVI ст. Є також мовою літератури у такому сенсі, в якому на Заході віддавна вже бути не може, мовою міжлюдського спілкування. Текст, написаний латинською, міг... бути в нас у XVII ст. призначений для широкого кола читачів”¹¹. Мовний ландшафт етнічної Польщі тієї доби мав особливу рису, якої не знала *Slavia Romana*: не національна мова витісняла латину, а, навпаки, латина почала ставати другою національною мовою¹. Згадані вище дослідники античної традиції Р. Піккіо та Є. Аксер схильні вважати, що замість того, аби займатися уявним суперництвом між *Slavia Romana (Latina)* і *Slavia Orthodoxa*, слід включити слов’янський світ до європейської єдності західної римської традиції, розглядаючи їх взаємини як відносини між центром і периферією. На нашу думку, включення України як складної мовної території до європейської єдності не може бути беззастережним і потребує детального дослідження з лінгвістичного погляду. Після Люблінської унії Польщі з Литвою (1569 р.) в Україні і Білорусії виникла дуже складна й своєрідна мовна ситуація, яка не мала аналогії в жодному іншому місці тогочасної Європи. Так, мовою церкви була церковнослов’янська, а мовою ділової писемності – спільна для українців і білорусів „руська” мова. Ця книжна українська мова використовувалася в інших найрізноманітніших галузях (літописання, полемічна, художня, наукова література, навчання в школах). У ті часи в Україні функціонували і розвивалися й багато інших мов, які належали до відмінних мовних систем, мали різну структуру, походження і

використання). Важко погодитися з думкою І.Шевченка, що „в першій половині XVII ст. вперше в історії українських еліт виникла можливість безпосереднього контакту з джерелами античної культури”. Адже загальновідомо, що в пошані серед освічених людей здавна була й грецька мова, яка старанно вивчалася не лише за церковно-культурною традицією православ'я, а й через потребу користуватися церковною літературою цією мовою (Київська митрополія належала до юрисдикції константинопольських патріархів). Безсумнівним є й те, що інтелектуальна еліта ще за часів Київської Русі та наступної епохи була обізнана з латиною. Адже давньоруські землі мали жваві зв'язки з країнами Центральної й Західної Європи. Про це свідчать і списки студентів європейських університетів, починаючи з XIV століття. Імена з характеристиками *Ruthenus*, *Roxolanus*, *Rossicus*, *Le Russia* зустрічаються у Віттенберзі, Грайфсвальді, Ростоці, Базелі, Парижі, Болоньї, Падуї і, звичайно, у Кракові. Звичайно, що латина слугувала основною мовою викладання та виховання в цих закладах. В Україні ніколи не було однозначного ставлення до вивчення латинської мови та її використання. Перша Річ Посполита являла собою багатонаціональну, хоч і не завжди рівноправну конфедерацію слов'янських і неслов'янських народів Польщі, Литви і Русі. Провідна шляхетська верства в Речі Посполитій відзначалася різноманітністю етнічного, а протягом тривалого часу і конфесійного складу. Вона асимілювала вищі верстви населення, яке утворювало це суспільство, і була відносно численною. У кінці XV та в першій половині XVI ст. сформувалася культура, котру можна віднести і до польської, і до української традиції. Такі маргінальні культури властиві великим багатоетнічним державам. Чітке розмежування ускладнене тим, що перші українські літератори писали латиною, частіше були католиками і служили в польських канцеляріях. Але не тільки те, що вони переважно визнавали себе українцями („русинами”), пов'язує їх з Україною. Ця культурна верхівка, насамперед, зберігала зв'язки з національним суспільством, вносила українські теми та образи як у польську, так і в українську культуру (Станіслав Оріховський, Себастьян Кленович та ін.). Основною мовою їхньої творчості була латина. Як частина цілого комплексу *Latinitas*, вона стала одним із вагомих чинників, які інтегрували вищі верстви суспільства. Це була єдина в тій державі мова, яка перетинала етнічні кордони, не пересуваючи їх. У XVI ст. виникла нагальна потреба реформування православної церкви і пов'язаної з нею системи культури й освіти, що спонукало до утворення та активної діяльності церковних братств. У різних регіонах України виникають навчальні заклади, названі братськими школами. Статути шкіл і реєстри учнів, що збереглися до нашого часу, показують, що братські школи були закладами, доступними для всіх станів. Першу таку школу заснувало братство у Львові в 1586 р. У школах, зокрема Львівській, навчання проводилося українською мовою (зісїіі ВиїБєпісі). Першорядного значення в них надавалося вивченню церковнослов'янської і грецької мов. Досить рано у Львівській школі вводиться вивчення латинської мови. Хоч ця мова не була тоді основною, однак вивчали її учні ґрунтовно. Промовистим є той факт, що студентів Львівської школи

запрошують до Перемишля як знавців грецької, латинської і церковнослов'янської мов¹⁵. За таким самим зразком постало чимало інших братських шкіл, зокрема в Перемишлі, Рогатині, Стратині, Городку, Стрию, Миколаєві, Вінниці, Луцькому, Крем'янці та ін. Вони створювалися за умов, коли розвивалось шкільництво різного рівня, конфесій. Здобута в цих закладах осві та повинна була відкрити певні можливості в суспільстві Речі Посполитої. Тому-то латинська мова і за хідна організація школи з'являються в різних українських навчальних закладах - від протестантських до православних. Водночас частина українських діячів культури другої половини ХУІ-ХУІІ ст. побачила в латинській мові знаряддя національного і релігійного гніту. І.Вишенський, З.Копистенський, Л.Зизаній, М.Смотрицький, П.Беринда ревно виступили на захист церковнослов'янської мови, дуже негативно ставилися до латини, стверджуючи, що „латинська премудрість - пряма дорога до пекла. Риторика, діалектика й інші поганські (латинські) хитрості й руководства є витворами діавола". Новий спосіб навчання з його мов ним та риторичним демократизмом, носієм якого була латина, негативно сприймався у східнослов'янському світі як відступ від традиції і зрада православ'ю. Польськомовні вірші Л.Барановича (наведені в перекладі В.Крекотня) були шляхетним викликом Польщі та її новій освітній системі: Звір се дикий для русина - Що польщизна, що латина. Звір той гострі має роги. Тож, поляче, не будь строгий... Я б радів лиш ляше-брате, Коли б руську вмів ти знати. Однак поступово в Україні почали дивитися на латину як на суспільну потребу в умовах Речі Посполитої. Київський митрополит Сильвестр Косов писав про необхідність і корисність вивчення латинської мови без шкоди для української і білоруської культури. Висловлюючи погляди нового покоління гуманістів другої чверті ХVІІ століття, він зазначав, що поруч з латиною треба дбати і про вивчення грецької мови, розрізняючи їхнє функціональне призначення в суспільному житті: ...бог дасть грека будет асі сьошт, а латинь асі їогит" (тобто грецька мова буде для церкви, а латинська - для культури світської). У Києво-братській школі, котру за вимогами часу реорганізував П.Могила, „із мов найголовнішою . почиталась латинська". Однак прогресивні українські діячі, в тому числі й П.Могила, змушені були відстоювати право на навчання в українських закладах за західноєвропейськими зразками, оскільки польський король Владислав ІV в 1634 р. суворо заборонив мати в Києві й інших містах латинські школи. Універсалом від 18 березня 1635 р. він закріпив право викладати латинською мовою лише діалектику й логіку. З цим правом Київська колегія залишалася до кінця польського панування над Києвом. П.Могила, однак, не звертав уваги на вказані заборони і продовжував розпочату шкільну програму. Вихованців Києво-братської школи зобов'язували говорити скрізь латиною, а за помилки суворо карали. Збереглося чимало шкільних курсів теорії поетичного та ораторського мистецтва, написаних латинською мовою і прочитаних не лише у Києво-Могилянській, а й у Московській слов'яно-греко-латинській академіях та в інших навчальних закладах України і Росії. Серед найвідоміших можна назвати твори А.Старновецького і М.Котозварського

„Liber artis poeticae " (1637), Я.Понтана „Commendatio brevis poeticae " (1646), „Poetica practica " (1648), „Subsidium rhetoricum ", І.Волянського " Rhetor Roxolanus" (1689), „Luna " (1696), „Rosa inter spinas " (1696-1697), С.Яворського „Concha" (1698). Викладання латинською мовою забезпечувало високий рівень тодішньої освіти, оскільки давало змогу використовувати кращі європейські зразки для розвитку слов'янської науки. Поєднуючи основні поняття культури Заходу, мовною реалізацією яких була латина, з православ'ям, Києво-Могилянська академія створювала альтернативу для повної полонізації української еліти і стримувала процес її русифікації. Особлива роль належала латинській мові у канцелярії запорізьких гетьманів. Не лише такі відомі представники козацької еліти, як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Павло Тетеря користувались латиною в переговорах із західними гостями без перекладачів (цим фактом були дуже незадоволені московські воєводи), а й багато гетьманських канцеляристів володіли цією мовою¹⁸. Рівень знання латини та використання її у щоденному житті поруч з іншими мовами свідчать про високий ступінь інтеграції Запорізької Січі в політичне дипломатичне життя тодішньої Європи. Крім того, це також підтверджує вірогідність безпосереднього запозичення латинських мовних зразків в українську мову. Однак згадане питання належним чином ще не висвітлене в лінгвістичній літературі. Новий культурний ландшафт України, який створювався в період XIX і особливо XX ст. з його тоталітарними режимами, різко змінив усю структуру суспільного життя. Спосіб існування латини і репрезентованих нею цінностей став досить неоднозначним. „Лише польська історична пам'ять зберегла і потім повернула собі на користь лінію слов'янської *Latinitas* своєї культури". У той же час інші етнічні групи, які були співтворцями цієї культури в минулому, на різних рівнях і різними способами відмежовувалися від цих спогадів або надавали їм негативного відтінку. Однак у творчості українських письменників XIX-XX ст., зокрема І.Франка, антична культурна спадщина завжди посідала особливе місце. Вибір тієї чи іншої наукової проблеми був зумовлений його основоположною ідеєю: культурно-історичний досвід народів важливий не лише сам по собі, а вартісний і необхідний тому, що здатний сприяти вирішенню проблем, які стоять перед кожною національною культурою. Саме в цьому - запорука неминущого значення конкретного культурно-історичного досвіду для духовного розвитку всієї людської цивілізації. За переконанням І.Франка, гуманітарна наука майбутнього обов'язково повинна проектувати уроки світової історії на проблеми своєї національної культури і осмислювати стан сучасного її розвитку, керуючись досвідом віків. Повнота і завершеність античної культури, її гуманістичний характер стали тими чинниками, які притягали творчу уяву вченого упродовж його творчого життя. Античну історію та культуру І.Франко вивчав у Дрогобицькій гімназії (1867-1875 рр.). Організована за німецьким зразком, вона давала, крім природничих і фізико-математичних наук, ґрунтовні знання старогрецької, латинської і німецької мов, а також всесвітньої історії. Вивчення класичної філології стало одним із найважливіших чинників, які сформували

широкий діапазон його мистецьких, літературно- критичних і наукових інтересів. Завдяки праці І.Франка стали доступними для українського читача твори Гесіода, Гомера, Софокла, Овідія, Вергілія, Горация. Аналіз цих перекладів свідчить про те, що він став першим, хто повністю відмовився від переспівів, започаткувавши новий етап розвитку перекладацької справи в Україні. Автор знаходив у старогрецькій і римській літературах багату емоційно-естетичну па літру ідей і образів. Чимало думок античних ораторів і мислителів увійшли в його філософську поезію і публіцистику. Отже, діяльність І.Франка – важлива сторінка в історії творчого освоєння античної спадщини українською культурою. Проте численні зусилля провідних діячів культури ХХ ст. не змогли змінити ситуацію, за якої антична традиція виявилася для Європи перерваною у просторі, а для України – в часі. Адже в цей період свідомо був припинений такий жвавий у наших предків діалог з античністю як доказ небажаного західноєвропейського впливу. На сучасному етапі народи Центральної і Східної Європи знову звертаються до латинської традиції у пошуках свідчень власної – і водночас європейської – ідентичності, внаслідок цього дослідження впливу античної культури стало для них особливо актуальним. На континенті, народи якого мають намір побудувати єдину політичну спільність, виникає потреба і в мовному союзі, для якого особливе значення має спільна латинська традиція. Вивчення латинської мови, тривале її функціонування та особливе місце в історії наукових досліджень можна вважати свідченням рецепції цілого комплексу *Latinitas* у соціо- культурному житті українців як основи культурного взаєморозуміння європейських народів.

ІХ. Яремчук С. Фонетичне засвоєння латинізмів українською мовою / С. Яремчук, Т. Гроховська // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2015. – Вип. 11. – С. 120-125.

Лексика латинського походження складає значний пласт словникового складу української мови, тому нерідко привертала увагу дослідників. Лінгвісти А. І. Соболевський, М. Р. Фасмер, А. І. Смірнова у своїх працях розглядають лексику іншомовного походження (в тому числі і латинську лексику) у контексті загальної проблеми формування літературної мови. Оскільки поведінка запозичень, їхнє оформлення, ступінь пристосування до системи мови-реципієнта завжди викликали велике зацікавлення мовознавців. При цьому варто зауважити, що здебільшого дослідники приділяють увагу одній із сторін процесу засвоєння запозичень – лексико-семіологічній, а інші аспекти комплексного процесу адаптації – фонетичний, морфологічний, словотвірний – залишаються поза увагою науковців.

Умови входження чужого слова у систему мови-реципієнта є різними – це і зіставлення слова з граматичними класами та категоріями мови-реципієнта, і фонетичне та граматичне засвоєння іншомовного слова, і його словотвірна активність, й, безумовно, регулярне вживання слова в мовленні. Очевидно, що не всі з перелічених умов є необхідними для входження іншомовного слова в мову й функціонування у ній.

Під латинізмом розуміємо слово, що виникло у латинській мові або створене на базі його лексичного матеріалу і проникло в мову-реципієнтбезпосередньо або через мову-посередника.

Під адаптацією іншомовних слів розуміємо складний багаторівневий процес входження лексичних одиниць у систему мови, що їх приймає, включаючи переоформлення іншомовних слів і їх пристосування до цієї системи. Ступінь пристосування може бути різним: від слів, повністю засвоєних мовою у фонетичному, морфологічному та інших аспектах, до слів, абсолютно чужих для мови за своєю структурою і тому вони існують у вигляді варваризмів або іншомовних вкраплень: *nota bene*, *post faktum*, *post scriptum*.

Запозичення – елемент чужої мови (слово, морфема, синтаксична конструкція і т. п.), перенесений з однієї мови в іншу в результаті мовних контактів, а також сам процес переходу елементів однієї мови в іншу [3 : 685]. Запозичення може відбуватися або усним шляхом – слухове (*auditif*) або фонетичне (*phonetique*) запозичення , або через писемність – книжкове (*visuel*) або графічне (*graphique*) запозичення [4 : 435].

Запозичення пристосовуються до системи мови, що запозичує і часто настільки нею засвоюються, що іншомовне походження таких слів не відчувається носіями цієї мови й виявляється лише за допомогою етимологічного аналізу, наприклад, старі тюркізми в українській мові: *черевик*, *ватага*, *вогнище*. На відміну від повністю засвоєних запозичень, так звані іноземні слова зберігають сліди свого іншомовного походження у вигляді звукових, орфографічних, граматичних та семантичних особливостей, які є чужими для споконвічних слів. Іноземні слова, як правило, належать до спеціальних галузей знання або виробництва і тлумачаться у спеціальних словниках іноземних слів, а частина з них включається до загальних словників. Посилення взаємодії мов при зростаючій ролі культурних і економічних зв'язків між народами призводить до утворення особливого фонду інтернаціональних слів, наявних як у родинних, так і в неспоріднених мовах. Позаяк, у мовах Європи основний фонд складають запозичення з грецької та латинської мов. Інтернаціональні слова переважно зараховують до області спеціальної термінології різних галузей науки і техніки.

Шляхи рухів слова з мови в мову можуть бути прямими і непрямыми. Українське слово «кришталь» (застаріла форма – «крусталь») запозичено не безпосередньо з грецької, а через посередництво лат. *Crystallus* та нім. *Kristall* воно увійшло в українську мову у формі «кристал». Морфологічно складне запозичене слово при переході в нову мову зазвичай піддається спрощенню і сприймається цією мовою як просте і непохідне. Наприклад, у запозиченому російською мовою через французьке посередництво, в арабському за походженням слові «магазин» вже не відчувається первісного значення множини і зв'язку з однокореневим йому арабським словом «скарбниця». Запозичення сприяє збагаченню словникового складу. Слова іншомовного походження, як правило, підкоряються законам фонетики, граматики і словотвору цієї мови, лише в небагатьох випадках залишаються «чужорідними

тілами». Проте зловживання іншомовними словами, невиправдане використання їх без потреби призводить до засмічення літературної мови [6 : 399].

Залежно від того, якою одиницею мови є запозичення , вони поділяються на:

- 1) звукові – звуки-запозичення;
- 2) лексичні – слова-запозичення;
- 3) словотворчі – морфеми-запозичення; 4) фразеологічні – стійкі вирази-запозичення;
- 5) синтаксичні – конструкції синтаксичного ладу мови.

У процесі входження латинських слів в українську мову спостерігаємо цілий ряд особливостей: адаптуючись в українській мові, латинські за походженням слова підлягають фонетичному і граматичному освоєнню, переживаючи семантичні зміни.

Процес асиміляції проявляється у фонетичному освоєнні слів, в особливостях їхньої граматики та в семантичних змінах.

В іменниках II відміни на -ег голосний може зникати в непрямих відмінках як і в мові-джерелі, наприклад: *magister* (р.п. *magistri*) – і в українську мову вони запозичуються без -е: магістр; грецьке ім'я Олександр. Дифтонги не характерні для східнослов'янських мов , а в латинській мові вони були : *au* і *eu*. Латинський дифтонг *au* в українською мовою передається двоюко: або *U* замінюється на приголосний **в** або голосний **у** , наприклад: *pausa* – па/у/за , па/в/за; *Taura*, *Taurica*, *Taurida* (Таврика, Таврія, Таврида), або дифтонг розщеплюється на два голосних: [a] і [y], наприклад:

[від *faustus*, а, *um*] порівняємо «Фауст» (Гете) те ж, що Фавст.

Але: *auctor* – автор (перехід [i] в [в] з одночасною втратою приголосного [к]).

Дифтонг *eu* завжди передається як поєднання *e + v*, тобто нескладового елементу (близькій у вимові до [в] в українській мові відповідає звук [в]. При цьому якісно змінюється фонетична структура: замість акустично складного, але єдиного за артикуляцією латинського голосного в мові-реципієнті з'являється два звуки різної природи: приголосний зберігає свій консонантний характер, тоді як голосний елемент втрачає свою вокалічну природу і замінюється в українській мові одним звуком. Замість єдиної артикуляції латинського дифтонги *eu* в українській мові маємо дві артикуляції, два самостійних і окремих звуки.

Інколи спостерігається перехід *eu* в *є*, наприклад: *Eugora* – Європа.

У деяких латинських словах спостерігаються спонтанні фонетичні зміни, наприклад: *saecimoia* – церемонія, *linea* – лінія, *color* – колір, *fundus* – фонд, *miss* – меса (через фр.), *Calacumba* – (через т.) катакомба, *praevalere* – (через нім.) превалювати .

Приголосний звук , що позначається буквою *L* в латинській мові, як припускають, вимовляється напівм'яко, тому в українській мові на місці латинського *L* може бути як твердий [л], так і м'який [л] .

[л] м'який вимовляється в таких словах, як: люкс – *lux* – світло – (одиниця освітленості); ілюстрація – *illustratio* – (зображення, що пояснює текст книги); люпус – *lupus* – вовк – (вовчак – туберкульоз шкіри); люес – *lues* – зараза, хвороба; ляпус – *lapsus* – падіння, помилковий крок; ляпіс – *lapis* – камінь (азотнокисле срібло); скрупульозний – *scrupulosus* – ретельний, точний .

[л] твердий вимовляється в таких латинізмах: локомотив – *locomotive* – (силова установка, що рухається по рейках) ; локомобіль – *locomobile* – (пересувна або стаціонарна паросільна установка); локатор – *locus* – (пристрій, що визначає за допомогою радіохвиль місцезнаходження різних об'єктів) ; лактоза – *lactis* – молоко , (молочний цукор); лактація – *lactare* – давати молоко; лакуна – *lacuna* – поглиблення , провал; лабіалізація – *labialis* – губний; лабіальний – *labialis* – нестійкий; лавр – *laurus* – (дерево з вічнозеленим листям сім'ї лаврових) .

У той же час є приклади, в яких одночасно можлива вимова як твердого , так і м'якого приголосного. Це створює фонематичні варіанти слова, які можуть відрізнятися стилістично – за ступенем вживаності .

[л] – [л] м'яке: колоквиум і кольоквиум [*colloquium* – співбесіда]; каллюс і каллус [*callus* – товста шкіра, мозоль].

У процесі засвоєння окремі латинські слова в українській мові можуть втрачати подвійні приголосні в корені: агрегат (*aggregatus*) , атрибут (*attributus*), комод (*commodus* – зручний), okazія (*occasio*), апробація (*approbatio*), офіційний (*officiosus*), рекомендація (*recommedatio*), але у власних назвах зберігаються обидві приголосні (наприклад, римський імператор Аврелій Коммод – II ст. н. е.).

Фонетичні зміни латинізмів у процесі запозичення відбуваються як серед голосних, так і серед приголосних. У звучанні окремих слів, що прийшли з латини в українську мову, помічаємо спонтанні або спорадичні зміни, наприклад, голосних. У слові *destillatio*, наприклад, у першому складі сталися невмотивовані зміни: цей латинський іменник має елемент *de* , але в процесі функціонування це слово зазнало міжскладової дистантної асиміляції, під впливом звуку [і] у другому складі (а також і в 4 складі) з'являється звук [і] і в першому складі. Це спонтанна зміна не викликана дією жодних фонетичних законів української мови: тут не реалізуються які-небудь фонетичні процеси, спорадична зміна лексикалізована і спостерігається тільки в цьому слові.

Зміни голосних спостерігаємо в таких словах: *epistula* – епістола, *numerus* – номер (але: нумерація, нумерувати).

Зміни приголосних: *sichorium* – цикорій. Приголосний [x] у латинській мові був відсутній. Наявність його свідчить про грецьке походження слова. Грецький придиховий приголосний передається в латинській мові поєднанням *Ch* і в українській мові буквою *X* в таких словах , як: *Cholericus* [*chole* – жовч] – (холерик); *chronologia* – хронологія; *christus* (Христос, Помазаник); *chorus* – хор; *cholera* – холера. Іноді звук [x] замінюється в українській мові на [к], наприклад: *schola* – школа (тут також – [s] перейшло в – [ш]); *columna* (голосний + приголосний) – колона (через фр. – *Colonne*) .

У латинській мові немає звуку – [ш], але при запозиченні він може з'явитися, наприклад: *castanea* – каштан; *machina* – машина.

Звук [ц] іноді переходить у [з], наприклад: *licentia* – ліцензія.

Звук [ц] може перейти у звук [с], наприклад: *emancipatio* – емансипація; *acceleratio* – акселерація.

Можлива заміна [p] на [ф], наприклад: *pistacium* – фісташка (плід) ; *gisticio* – фісташка (фруктове дерево).

Спрощення сполучення приголосних: *expromptus* – експромт.

Отож, латинські слова, проникаючи в українську лексику, переживають цілий ряд змін. Видозмінюється їх звучання і наголос, граматична форма, морфемний склад і членування, лексичні та словотвірні значення. Слово, будучи основним типом мовних знаків, має план вираження і план змісту. У плані вираження латинізми зазнають фонетичних та граматичних змін, а в плані змісту – семантичних.

Здебільшого латинські запозичення мають книжний характер, тому їх класифікують за такими групами:

1) власні імена: *Вікторія, Віталій, Гнат, Лілія, Максим, Маргарита, Роксоляна, Павло, Наталя, Клара, Клавдій, Констянтин*;

2) суспільно-політична лексика: *акція, агресія, вето, геноцид, депутат, дисидент, кандидатура, корупція, нація, пакт, паритет, президент*

3) юридична лексика: *алібі, амністія, апеляція, адвокат, кодекс, кримінал, легальний, нотаріус, презумпція, прокуратура, прецедент, пролонгація, ратифікація, санкція, статус*;

4) медична лексика: *алергія, ампутація, вірус, імунітет, імунодефіцит, консилиум, летальний, ларингіт, пацієнт, провізор, пульс, реанімація, тонус*;

5) географічна лексика: *абориген, акваторія, вулкан, горизонт, карта, колонія, меридіан, стратосфера, орбіта, планета, температура, територія*;

6) релігійна лексика: *кардинал, кредо, конфесія, культ, меса, окультизм, пастор, релігія, християнин*;

7) освітня лексика: *абітурієнт, анотація, аспірантура, атестат, аудиторія, екзамен, екстерн, колоквиум, конспект, лабораторія, лекція, магістр, опонент, професор, ректор, сесія, студент*;

8) філологічна лексика: *акцент, артикаль, антонім, асиміляція, дифтонг, контекст, кульмінація, лексикон, персоналія, сатира, синонім, стиль*;

9) загальнонаукова лексика: *аргумент, дефініція, дискусія, еволюція, еволюція, елемент, експеримент, класифікація, консультація, процедура, реакція, термін, формула*;

10) економічна лексика: *девальвація, дефіцит, дотація, експорт, імпорт, інвестиція, інфляція, капітал, комерція, компенсація, конкуренція, контракт, пеня, приватизація, реклама, субсидія, фінанси*.

Зауважимо, що крім терміної лексики, є значна кількість загальноновживаних слів, які увійшли до активної лексики української мови: *альтернатива, варіант, дезодорант, дефект, дискусія, квартал, камера, оператор, організм, прогноз, проект, реальний, результат, серія, структура*,

традиція, транспорт, фальсифікація, фігура, форма, центр, церемонія, цитата.

Як бачимо, сучасна українська мова наповнена великою кількістю нових іншомовних слів, які відчуються як чужорідні елементи в її системі.

ІХ. Губич В. В. Латинські запозичення у складі польської мовознавчої термінології середньопольської доби / В. В. Губич // Слов'янський збірник. - 2016. – Вип. 20. – С. 176-194.

Латинська мова після прийняття поляками християнства за римо-католицьким зразком (966 р.) тривалий час виконувала функції літературної. Починаючи з XVI ст., відбувається поступове її витіснення загальнонародною мовою, пов'язане зі змінами та становленням суспільно-політичних, релігійних, культурних, освітніх та письменницьких поглядів. Поширення ідей реформації сприяє книгодрукуванню польською мовою. Культурно-освітнє тло середньопольської доби пов'язане з ідеями Відродження, що приходять до Польщі із Західної Європи. Поширення та поглиблення гуманітарної освіти сприяє загальному оживленню розумового та літературного руху польською мовою [27, с. 190]: М. Рей, Я. Кохановський, Л. Гурницький, С. Ожеховський тощо. Боротьба за мову стає вираженням боротьби за національну суверенність [25, с. 239]. Головною особливістю розвитку мови у середньопольську добу вважається повільна ліквідація діалектної роздробленості і поступове формування нормалізованої загальнонаціональної мови [25, с. 216]. Відбувається активне розширення та поповнення лексики різних галузей, чому сприяє не тільки літературна творчість, а й численні наукові праці та входження польської мови у публічне життя. Ці процеси спричиняють зміни в граматиці, синтаксисі, стилістиці мови та її загальне вдосконалення і збагачення [21, с. 48]. Спостерігаємо зміни світогляду середньовічного на експериментальний, що вимагав нової мови на позначення новостворених понять та був тісно пов'язаний із середовищем практиків, техніків, які, за словами термінолога С. Гайди, не користувалися латиною вже з XVI ст. [22, сс. 61–62]. Незважаючи на культурне піднесення та пожвавлення літературної діяльності польською мовою, формування національної термінології та її кодифікація відбувається повільно, оскільки не було наукових зацікавлень і відповідної візрцевої літератури, тому науковці змушені 179 були послуговуватися латинськими термінами. Це спостерігаємо на прикладі ПМТ: перші граматики польської мови були написані латиною, вплив античної лінгвістичної традиції спостерігаємо у подачі матеріалу, у термінології, а також у поясненні граматичних явищ (P. Statorius-Stojeński, Polonicae grammatices institutio..., Drukarnia Królewska, Kraków 1568; Ця граматика містила відомості з фонетики та орфографії, з морфології (розглядаються іменник, займенник, особливі форми дієслова, прислівник, прийменник, сполучник та вигук) [24]. Крім того, за латинським зразком автор виділив шість відмінків, об'єднавши в Ablativ усі форми, не властиві латинській мові; три типи відмінювання за родами. Оскільки не існувало розрізнення звука та букви, Статоріус-Стоєнський не зміг виділити правильні закінчення, внаслідок чого в іменній частині мови мав 150

парадигм із великою кількістю однакових флексій та 7 дієвідмін у дієслові [2, с. 50]); Mikołaj Volckmar, *Compendium linguae Polonicae...* (*Kompendium języka polskiego...*), Gdańsk 1594 (Автор користувався працею Статоріуса-Стоєнського, але доповнив її та упорядкував; вона складалася з двох частин, орфографії та частково фонетики і науки про слова – частини мови, флексія, словотвір [20]). Дослідники стверджують, що основою будь-якої національної терміносистеми є питома термінологія, утворена на власному мовному ґрунті (С. В. Гриньов, Ю. Лукшин, С. Гайда тощо), запозичення іншомовних лексем та терміноелементів має місце тоді, коли вона (термінологія) „не може обійтися своїми власними ресурсами...” [17, с. 6]. Зародження слов'янської граматики та граматичної термінології відбувається внаслідок „накладання типологічних схем одної мови (грецької або латинської) на іншу споріднену мову (слов'янську)”, – зазначає Р. М. Трифонова [19, с. 6–9]. Цю тезу підтверджують і наші спостереження над складом ПМТ та способами її творення. Помічено значну кількість запозичень з латинської мови, семантичних і словотвірних кальок. Численні зміни у складі фонологічної системи не знаходять відображення у ПМТ досліджуваного періоду. Граматисти подають характеристику фонологічної системи порівняно з латинською (М. Фолькмар, 1594) чи іншою іноземною (німецькою – М. Добрацький, 1668) мовами, хоча виокремлюють риси вимови, властиві польській мові. Характерною особливістю досліджуваного періоду є те, що ще не існувало розрізнення звука та букви, тому граматисти послуговуються терміном *litera* (< лат. *littera* [USJP]), який вживався на позначення букви та звука. Згідно з античною традицією граматисти середньопольської доби у польській мові виділяли голосні (*litera sama przez się brzmiąca*; *wokala*) та приголосні (*konsona*; *litera spółbrzmiąca*) звуки, зустрічаються також спеціальні лексеми на позначення окремих звуків (*litera gardłowa* „гортанний звук”), дифтонга (*dyftong*; *litera dwójbrzmiąca*), звуків довгих (*litera przedłużona*) та коротких (*litera ukrócona*), складів довгих (*sylaba długa*) та коротких (*sylaba krótka*). Оскільки фонологічна система формувалася, то вимова того чи іншого звука на письмі супроводжувалася діакритичними знаками, хоча, як зазначає З. Клеменевич, графіка у досліджуваній період не була усталеною [25, с. 286]. У складі ПМТ фонетики виділено терміни, які є прямими, або матеріальними (у Д. С. Лотте – оригінальними [14, с. 9]), лексичними запозиченнями з латинської або за її посередництвом (*dyftong* < *diphtongus* „дифтонг”; *konsonans* < *consonans* „приголосний звук”; *wokales* < *vocalis* „голосний звук”; *sylaba* < *syllaba* „склад”; *apostrofa* < *apostrophe* „апострофа”), семантичні кальки з латинської мови (*litera sama przez się brzmiąca*, досл. „літера, що сама звучить” < *vocalis* „голосний звук”, досл. „той, що звучить, має голос”; *litera wespół brzmiąca*, досл. „літера, яка звучить разом” (із голосним)) < *konsonans* „приголосний звук, досл. „узгоджувальний”; *litera wargowa* < *litera labialis* „губний звук”) Протягом досліджуваного періоду активно розвивалася граматична термінологія (переважно морфологічна), створення питомої термінології для галузей фонетики та синтаксису відбудеться пізніше, з ХХ ст., після появи праць, присвячених експериментальній фонетиці, і виокремлення

нових дисциплін (фонології та морфонології) [26, с. 52]. В граматиках і словниках середньопольського періоду спостерігаємо терміни на позначення восьми (П. Статоріус- Стоєнський, 1568; Є. Ротер, 1616; Ф. Менінський, 1649; М. Добрацький, 1669) чи семи (М. Фолькмар, 1594; А. Стиля, 1675) частин мови за античною традицією (nomen „ім'я, іменна частина мови”, pronomen „займенник”, verbum „дієслово”, participium „дієслівна форма”, adverbium „прислівник”, praepositio „прийменник”, coniunctio „сполучник”, interiectio „вигук”) [24; 23]. У випадку із сімома частинами мови граматисти не виділяли participium, який уживався на позначення дієслівних форм (дієприкметника та дієприслівника). Nomen „ім'я, іменна частина мови” поділявся на nomen substantivum, або substantivum, „іменник”, nomen adiectivum, або adiectivum, „прикметник” та nomen numerale, або numerale, „числівник”. Латинські терміни використовувалися поряд із питомими: „Verbum nazywa się słowo lub część mowy / która przez czasy u osoby staczana bywa / znacząc co czynić або przysmować” [Styla, с. 61]. Терміни, утворені на польському ґрунті, разом із прямими запозиченнями викликають появу численних синонімічних рядів, наприклад, numerale – imię liczałne – imię liczebne – imię rachmistrzskie – słowo liczebne „числівник”. Такий стан ПМТ є характерним для періоду її формування. Наприклад, у підручнику І. Моравуса (Ioannes Moravus (Ioannes Ionas Moravus), *Questiones de primis grammatices rudimentis...*, Wilno 1592) подаються дефініції латинських термінів: nomen proprium – które tylko służy jednej osobie albo rzeczy, które nam na krzcie albo z początku bywa dane (досл. „який належить тільки одній особі чи речі, який нам під час хрещеннячи з початку буває наданий”), тобто власна назва [26, с. 13– 14]. Дефініції є розмовними, недостатньо сформованими та нечіткими, такі спеціальні лексеми є терміноїдами [8, с. 44]. У сучасному польському мовознавстві традиційно виділяють десять частин мови: 5 відмінюваних (rzeczownik „іменник”, przymiotnik „прикметник”, liczebnik „числівник”, zaimek „займенник”, czasownik „дієслово”) та 5 невідмінюваних (przysłówek „прислівник”, przyimek „прийменник”, spójnik „сполучник”, partykuła „частка”, wykrzyknik „вигук”) [29, сс. 115–116]

Таблиця 1. № Назви частин мови середньопольського періоду Сучасні польські назви частин мови 1 2 3 4 Відмінювані

nomen imię, nazwisko nomen, imię „ім'я” substantivum adiectivum numerale imię istotne; substantyw rzeczownik „іменник”

adiektyw; imię przydane; imię przyrzutne przymiotnik „прикметник”

imię liczałne; imię liczebne; imię rachmistrzskie; słowo liczebne liczebnik „числівник”

pronomen namiastek; namiestnictwo; namiestnik; pronomen; zaimek zaimek „займенник”

verbum słowo; werbum verbum, czasownik „дієслово”

Невідмінювані

adverbium adverbium; przysłowie przysłówek „прислівник”

praepositio prepozycja; przekładalne słówko; przekładanie; przełożenie
przyimek, prepozycja „прийменник”

coniunctio koniunkcja; słaczenie; złączanie; złączenie spójnik
„сполучник” partykuła „частка”

interiectio interiekcja; wdanie; wołanie; wtrącanie; wtrącenie wykrzyknik
„вигук”

Особлива форма дієслова participium partycypium; uczestnictwo; uczestnik;
uczestnictwo; uczestnik imiesłów / participium „дієприкметник, дієприслівник”

Виявлено також терміни-латинізми та їхні польські відповідники (семантичні кальки) на позначення граматичних категорій (далі – ГК). Іменні ГК граматистом М. Добрацьким іменуються як accidentia / przypadki (одн. przypadek) [Dobracki, c. 36]. Це також ГК роду (genus / kazus / rodzaj), числа (numerus / liczba), відмінка (casus / spadek), ступенів вияву ознаки (comparatio / przyrównywanie), відміни (declinatio / staczanie), флексійної категорії (творення родових форм від іменників та прикметників – motio / ruszanie), морфемної категорії (figura / wyobrażenie), словотвірної категорії (species / początek). ГК роду в середньопольський період традиційно представлено грамами Maskulinum / rodzaj męski „чоловічий рід”, Femininum / niewieści / białogłowski „жіночий рід”, Neutrum / oddzielny „середній рід”. У М. Добрацького знаходимо також грами Commune / Pospolity „спільний рід”, Omne / wszelki (рід для прикметників), Epicoenum vel Dubium / Mieszany „мішаний рід” (для назв тварин, що однією лексею іменують і самців, і самок) [Dobracki, ss. 50–52]. Спостерігаємо спеціальні лексеми на позначення трьох чисел: singularis / liczba mała / liczba pojedyncza „однина”, pluralis / liczba mnoga / liczba wielka „множина”, dualis / liczba dwójkowa / liczba podwójna „двоїна”. За античною традицією, ГК відмінка була представлена 6 або 7 (залежно від статусу аблатива – Ablativus, виділення якого справляло граматистам труднощі) спеціальними лексемами, запозиченими з латини, та їх питомими дублетами: Nominativus / nominatyw / mianujący „називний відмінок”, Genetivus / genityw / rodzący „родовий відмінок”, Dativus / datyw / dający „давальний відмінок”, Accusativus / akuzatyw / skarżący „знахідний відмінок”, Vocativus / wokatyw / spadek wołający „кличний відмінок”, Ablativus „аблатив, відкладний відмінок, часом: орудно-місцевий відмінок”, що деякими граматистами поділявся на Instrumentalis / instrumentalny / statkowy „орудний відмінок” та Ultimus / Localis / miejscowy „місцевий відмінок”. ГК ступеня вияву ознаки представлена грамами gradus positivus / pozytywny / pozytywny „нульовий ступінь вияву ознаки”;

gradus comparativus / komparatyw / stopień przyrównujący „вищий ступінь вияву ознаки, компара- тив”;

gradus superlativus / stopień najwyższy / superlatyw „най-вищий ступінь вияву ознаки, суперлатив”.

Граматисти не були одностайними у поділі іменних частин мови на відміни. Найчастіше виділяли їх за родами (чоловічим, жіночим, середнім) – три для іменників та три для прикметників (М. Фолькмар, 1594). Часами

парадигму відмінювання прикметників подавали окремо, тоді з'являлася четверта відміна (М. Добрацький, 1669). Тому маємо такі грамеми: I declinatio / staczanie / deklinacyja, II declinatio / staczanie / deklinacyja, III declinatio / staczanie / deklinacyja, IV declinatio / staczanie / deklinacyja. ГК motio / ruszanie властива як іменникам (ksiądz → księdzowa), так і прикметникам (zaczny, zacna, zacne). Згідно з ГК figura / wyobrażenie всі вирази поділялися на прості (wyobrażenie proste / Simplex) (sprawiedliwy) і складні (złożone / Compositum) (niesprawiedliwy). ГК species / początek представлена непокідними Primitiva (księga) та покідними Derivativa (książka, książeczká) словами. Дієслівні ГК утворюють ГК особи (osoba / persona), стану (genus / rodzaj), часу (tempus / czas), способу (modus / sposób), числа (numerus / liczba), морфемна категорія (figura / wyobrażenie), словотвірна категорія (species / początek), дієвідміни (koniugacyja / zprzężenie). ГК особи є спільною для дієслів та особових займенників, представлена грамемами на позначення 1-ї (persona prima / osoba pierwsza / persona pierwsza), 2-ї (persona secunda / osoba druga / osoba wtóra) та 3-ї осіб (persona tertia / osoba trzecia / persona trzecia). ГК стану представлена лексемами зі значенням активного (genus Activum / rodzaj sprawujący), пасивного (genus Passivum / passyw / rodzaj cierpiący), нейтрального (genus Neutrum / rodzaj nijaki / które ani czynienia, ani przyjęcia nie znaczą) та зворотного (które z przykładaniem namiestnictw) стану, часто ця ГК виражається у лексико-граматичних розрядах дієслова (słowo activa, słowo sprawiące „дієслово активного стану”, słowo passiva / słowo cierpiące „дієслово пасивного стану”, słowo reciproca / słowo recyprokowane „дієслово зворотного стану”), що свідчить про неповну її сформованість. Не до кінця розвиненою залишається ГК способу, що представлена грамемами: 1) дійсного способу (Indicativus / sposób pokazujący / sposób ukazujący); 2) наказового способу (Imperativus / sposób rozkazujący / sposób rozkazujący); 3) умовного способу (Potentialis / sposób samowładny / sposób przyłączający); 4) бажального способу (Optativus / sposób życzący); 5) з'єднувального способу (Conjunctivus / sposób łączący); 6) інфінітива (Infinitivus / sposób kończący / sposób nieokreszony). Несформованою залишається ГК виду. ГК дієвідміни представлена трьома грамемами, виокремлення яких здійснювалося за античною традицією – за закінченням у 1-й особі однини: I koniugacyja (дієслова із закінченням -em), II koniugacyja (дієслова із закінченням -am), III koniugacyja (дієслова із закінченням -ę). Універсальною ГК є ГК Significatio / znaczenie „значення”. Розгляд системи ГК показав, що поняття про деякі ГК тільки формувалися, тому спеціальні лексеми на їх позначення були неточними та суперечливими. В. Колесов пише про стан науки часів середньовіччя: „Виділення окремих лінгвістичних одиниць часто відбувалося за випадковими, зовнішніми ознаками, мало конкретно-чуттєвий характер, що непрямим чином вказує на повну відсутність абстрактних, наукових, власне лінгвістичних уявлень про об'єкт мовознавства” [12, с. 232]. Спочатку відбувалося пристосування латинської мовознавчої термінології до системи польської мови, пізніше відбір понять і термінів, властивих саме польській мові, та намагання передати їх національною мовою. Власне польські

терміни, які використовувалися на позначення частин мови та ГК, за своєю генетичною природою є прямими лексичними запозиченнями з латинської мови (*adiektyw* < *adiectivum* „прикметник”, *kazus* < *casus* „відмінок”), семантичними (*czyniące słowo* < *verbum activum* „дієслово активного стану”; *spadek* < *casus* „відмінок” тощо) та словотвірними кальками (у Д. С. Лотте – перекладні запозичення [15, с. 12]) з латини (*przysłowie* < *adverbium* „прислівник”, *przekładanie* / *przełożenie* < *praepositio* „прийменник” тощо). Ю. Лукшин і В. Змажер говорять, що запозичені терміни є джерелом інтернаціоналізації національних термінологічних систем [28, с. 76]. Нами виявлено терміни, що збереглися у сучасній ПМТ і набули статусу інтернаціоналізмів: *nomen*, *verbum*, *participium*, *masculinum*, *femininum*, *neutrum*, *numerus singularis*, *numerus pluralis*, *dualis*, *nominativus*, *genetivus*, *dativus*, *positivus*, *comparativus*, *superlativus* тощо. Розгляд запозичень у складі ПМТ показав, що в XVI–80-х роках XX ст. вона перебувала під сильним впливом латинської мови. До основних причин запозичень відносимо відсутність питомої термінології та чітко сформованих мовознавчих понять, часами автоматичне перенесення латинських термінів без пояснень і без пошуку відповідників у національній мові, намагання полегшити розуміння термінів за допомогою латинізмів (наприклад, у підручниках польської мови, написаних іноземними мовами). Польська мова увібрала всю латинську мовознавчу термінологію, а потім поступово почала відбирати ті терміни, які відбивали поняття та явища, властиві їй. Отже, формування ПМТ відбувається шляхом від запозичення лексем до утворення на їх основі питомих. Такі спеціальні лексеми мають характер семантичних і словотвірних кальок. Крім того, поряд із освоєними термінами вживаються латинські, які є прямими лексичними запозиченнями, більшість із них збереглися у складі сучасної ПМТ і здобули статус інтернаціоналізмів. Перспективи дослідження вбачаємо у подальшому вивченні складу ПМТ та способів її номінації.

ХІ. Шведов С. А. Дериватологія і латинська мова / С. А. Шведов // Іноземна філологія. – 2010. – Вип. 122. – С. 51-57.

Дериватологія є молодого наукою, яка налічує лише кілька десятиліть і як самостійна системна дисципліна утвердилася порівняно недавно — в 60–70 роках XX століття. Нині вона займає серед інших мовних рівнів належне їй паритетне місце поряд з фонологією, морфонологією, морфологією, лексикологією й синтаксисом, має власні прийоми дослідження дериваційної системи як однієї мови, так і мовних груп у синхронному, діахронному, порівняльно-історичному та структурно-типологічному аспектах, має свій специфічний об’єкт вивчення, свою проблематику, систему наукових понять і термінів, доволі надійні й вивірені практикою методи дослідження.

Від традиційного словотвору дериватологія відрізняється, з одного боку, тим, що деривація розуміється як універсальний процес утворення будь-яких вторинних одиниць мови, починаючи з фонемі й закінчуючи текстом, з іншого боку, тим, що на відміну від традиційного описового словотвору з його

емпіричними настановами дериватологія є також новою теоретичною дисципліною.

Теоретичним основам дериватології були присвячені фундаментальні праці вітчизняних та зарубіжних філологів-славістів, зокрема: В. В. Виноградова, Г. О. Винокура, О. С. Кубрякової, В. В. Лопатіна, О. М. Тихонова, І. С. Улуханова, І. І. Ковалика, Н. Ф. Клименко, В. В. Грещука, С. О. Соколової, З. О. Валюх та інші.

Центральне місце в дериваційній системі номінації займає система словотворення, в якій словотвір розуміється як процес утворення в мові цілісних одиниць, тобто слів із самостійним лексико-граматичним значенням. Тому в межах словотвору об'єктом дериватології можуть бути словотвірні процеси, словотвірні відношення, моделі, словотвірна база, форманти (дериватори), словотвірне значення, словотвірний механізм, словотвірний (дериваційний) тип, словотвірні способи, словотвірна система та інше.

Словотвір тісно пов'язаний з лексикою, тому що слова, як лексичні одиниці, становлять основну словотвірну базу в деривації, а її метою є створення нових, вторинних лексичних одиниць. Словотвір пов'язаний також з морфемікою й морфологією, бо для утворення нових слів, з одного боку, потрібні морфи як дериваційні засоби, а з іншого, нові слова (деривати) обов'язково потрапляють до певної частини мови з відповідними морфологічними ознаками. Словотвір має певний зв'язок із семантикою і разом складають такі підсистеми мови, які не лише взаємодіють, але й перетинаються. Обидві підсистеми послуговуються семантичними одиницями (морфемами, основами), базуються на семантичних одиницях (словах і словосполученнях) і продукують семантичні одиниці (слова як знаки). До того ж похідні слова наділені поряд зі словотвірним значенням також і лексичною семантикою, функціонують, змінюються, розвиваються за загальними законами лексики: можуть набувати переносних значень, вступати в синонімічні, омонімічні чи антонімічні відношення з іншими словами. Об'єктом дослідження у словотворі є перед усім словотвірні значення похідних, які обов'язково спираються на лексичні значення мотивуючих, без чого неможливо визначити відношення словотвірної похідності між словами, виділити твірну основу, а відтоді й визначити словотвірний засіб та спосіб словотвору, словотвірну модель, тобто унеможлиблюється словотвірний аналіз загалом [7, с. 12].

Теоретична й практична база дериваційних досліджень розроблялася на матеріалі живих літературних сучасних (слов'янських) мов. Матеріалом досліджень були сучасні художні й публіцистичні тексти, тлумачні й інші словники, факти усного мовлення. А чи можна перенести такі дослідження на “мертві” мови, зокрема на латинську? Нам здається, що так. Бо деривація — це не лише створення, а й відтворення одиниць мови за певними моделями та на базі вже наявних у мові словотвірних елементів. І кожна “мертва” мова є мертвою доки нею ніхто не користується. Варто лише взяти до рук твори Цицерона, Катулла, Вергілія, Горація, Овідія, як разом з цими творами оживає й мова, якою вони написані. “Хіба Слово, — запитує Андрій Содомора, — що

було на самому початку, — це не найвищий вияв світла, отже, — життя?.. Мертвим є те, що ніколи не було живим. Штучні квіти — мертві квіти. Вони — без коріння, без душі — запаху, без краплі сили, що у матері-землі: чим же почерпнуть ту краплю?.. Мертвою мовою є есперанто, і не допоможе тій мові її назва (“та, що надіється”): штучна мова, як і штучна квітка, не можуть мати надії, бо й життя не мають... Латина — то франкомовний світ. То — Латинська Америка... Латина — то роман... Бо латина — то латина...” [2, с. 254, 260–261].

Багатий матеріал для дериваційних досліджень на базі латинської мови надає латинсько-російський словник Дворецького Й. Х., у якому зібрана лексика латиномовних текстів, починаючи з середини III ст. до н. е. і приблизно до 30-х років VII ст. н. е., що дозволяє судити про латинську мову як про живу за весь період її розвитку — від архаїчної латини й фрагментів з творів перших латинських письменників до мови пізніх письменників, яка втратила вже в багатьох випадках норми класичної латини. Словник розкриває практично всі лексичні значення, зібраних майже з усіх, що дійшли нашого часу, латиномовних текстів за десять століть з багатьма прикладами й посиланнями на авторів. Ще більший за об’ємом лексикографічний матеріал з цитатами з усіх латинських текстів де зустрілось те чи інше слово надає *Thesaurus linguae Latinae*. Робота над цим словником триває вже більше ста років, а публікація дійшла лише літери М. Складність використання цього словника полягає в тому, що це дуже цінне видання доступне нам лише в електронному варіанті у

вигляді графічних файлів. Те ж можна сказати й про латинсько-англійський словник Оксфордського університету (1968) та латинсько-німецький словник Любке (1914). Таким чином, величезний накопичений латинський лексикографічний матеріал ще достатньо не вивчений та не систематизований.

До актуальних, ще не до кінця визначених, проблемних питань словотвору належить розмежування синхронного й діяхронного аспектів дослідження. Якщо цілком чітко розрізняються синхронна (описова) і діяхронна (історична) фонетика, граматики, які мають кожна свій предмет, обсяг і методи дослідження, то в галузі словотвору значно складніше провести стислу межу між синхронією і діяхронією, чітко відокремити синхронний словотвір від діяхронного [1, с. 11]. А якщо вивчати давню мову й розглядати лексичний матеріал, накопичений за майже десять століть, то, мабуть, тут треба надавати перевагу словотвору як історичному процесу в мові, а дериватологію під час вивчення латини вважати наукою про відтворення похідних слів, завдання якої — встановити походження й розвиток структури кожного окремого слова, констатувати первинність одних слів і вторинність інших з урахуванням лише їхньої хронологічної вторинності, а не способу сприймання свідомістю мовця відношення похідного слова до твірного. Але діяхронні процеси приводять до певних результатів, а тут вже потрібні методики синхронного (або описового) аналізу структури похідних як елементів

дериваційної системи мови, аналіз відношень та зв'язків між ними на певному етапі розвитку мови тощо.

Головним джерелом щодо відомостей з латинського словотвору є граматика латинської мови С. І. Соболевського [8, с. 118–124] та інші підручники латинської мови, зокрема підручник Звонської Л. Л. та Шовкового В. М. [5, с. 227–235], у яких розділ про утворення слів, на жаль, має другорядне значення й традиційно обмежується лише такими морфологічними (з діяхронічної точки зору) способами словотвору, як префіксація, суфіксація та слово- чи основоскладання. Але сучасна дериватологія вже давно визначає морфолого-синтаксичний словотвір, до якого належить таке явище, як функціональна або категоріальна транспозиція [6, с. 65–68], яка окрім зміни значення слова ще супроводжується його переходом з одного класу чи розряду слів до іншого. Дериваційні відношення, що приводять до транспозиції, поєднують повнозначні частини мови: дієслова й іменники (*cogitare* — *cogitatio*, *studere* — *studium*, *vincere* — *victor*); дієслова й прикметники (*audire* — *audax*, *credere* — *credulus*, *amare* — *amabilis*); іменники і дієслова (*cura* — *curare*, *laus* — *laudare*, *custos* — *custodire*); іменники і прикметники (*aurum* — *aureus*, *barba* — *barbatus*, *lux* — *lucidus*); прикметники і дієслова (*levis* — *levare*, *albus* — *albere*, *fuscus* — *fuscare*); прикметники й іменники (*bonus* — *bonitas*, *miser* — *miseria*, *liber* — *libertas*); прикметники і прислівники (*malus* — *male*, *agilis* — *agiliter*, *sapiens* — *sapienter*); прислівники і прикметники (*hodie* — *hodiernus*, *heri* — *hesternus*, *cras* — *crastinus*)

Слід сказати, що граматика латинської мови таки зазначають про субстантивацію прикметників чи про ад'єктивацію дієприкметників, але напевно не згадують про конверсію, яка є частиною транспозиційного процесу, що не супроводжується афіксацією (тому зветься також фонетико-морфологічним способом словотвору, але фонетичні зміни в основі слова не є обов'язковими). Оскільки під час конверсії первинною є зміна категоріальної (частиномовної) приналежності вихідної одиниці і вторинною — зміна її лексичної характеристики, то відношення за конверсією змінюють у першу чергу синтаксичні функції похідного слова.

Головним засобом категоріальної транспозиції при збереженні основи (тобто конверсії) є повна зміна парадигми у мотивованого слова по відношенню до мотивуючого. Цим досягається утворення нових найменувань як із новими загально категоріальними граматичними характеристиками (процесуальністю, предметністю чи атрибутивністю), так і новими (якщо вдається) лексичними характеристиками. У кожній мові такі семантичні зрушення мають індивідуальний характер. У латинській мові є два типи відношень за конверсією [10, с. 91]:

1. Повний збіг основ і флексій. Парадигми вихідного і похідного слів аналогічні. Частини мови, до яких належать ці два слова, мають однакові граматичні категорії. Таке явище спостерігається при переміщенні партиципа у прикметник або іменник, а також при переході прикметника в іменник. Конверсію доказують у цьому випадку деякі семантичні зміни і різні

синтаксичні функції двох різних частин мови. Наприклад: *agitatus* adj. збуджений, від *agitatus* part. pf. той, що був збудженим; *coactus* adj. вимушений, від *coactus* part. pf. той, що був вимушеним; *exactus* adj. старанний, ретельний, від *exactus* part. pf. той, що був старанним, ретельним; *purgatus* adj. чистий, від *purgatus* part. pf. той, що був очищеним; *albens* adj. білий, від *albens* part. praes. той, що біліє; *fulgens* adj. сяючий, блискучий, від *fulgens* part. praes. той, що сяє, блищить; *egens* adj. бідний, від *egens* part. praes. той, що потребує; *agens* m позивач, скаржник; ревізор, агент, від *agens* part. praes. той, що діє; *dulce, is n* солодке (страва, вино), від *dulcis, e* adj. солодкий; *demens, entis m* безумець, божевільний, від *demens, entis* adj. безумний, божевільний.

2. Зміна флексій при збігу основ. Конверсія за основою, під час якої вихідною формою деривації є не яка-небудь форма твірного слова, а лише його основа, до якої приєднується парадигма похідного слова, має місце у випадках утворення дієслів від іменників і прикметників (*verba denominativa*) і прикметників від дієслів (*adjectiva verbalia*).

А. Від основ іменників і прикметників безафіксним способом утворюються в основному перехідні дієслова першої дієвідміни (*bellâre* воювати, боротися, від *bellum* війна; *curâre* турбуватися, від *cura* турбота; *dominâri* володарювати, від *dominus* володар; *donâre* дарувати, від *donum* дар; *frenâre* загнуждувати, приборкувати, від *frenum* вузда; *gloriâri* славитися, хвалитися, від *gloria* слава та інші), але є й багато дієслів четвертої дієвідміни як перехідних, так і неперехідних (*fi nîre* кінчати, від *fi nis* кінець; *furîre* лютувати, шаленіти, від *furia* люті, шаленство; *salîre* солити, від *sal* сіль; *munîre* укріпляти, від *moenia* міські стіни, укріплення; *vestîre* одягати, від *vestis* одяг та інші). Є також декілька дієслів другої дієвідміни здебільшого неперехідних, що означають стан, і зовсім мало дієслів третьої дієвідміни (*albere* бути білим, від *albus* білий; *fl accere* звисати, від *fl accus* в'ялий, звислий; *floreere* цвісти, розквітати від *flos, floris m* квітка; *lucere* бути світлим, світитися, від *lux, lucis f* світло; *statuere* ставити, від *status, us m* стояння, положення; *tribuere* приділяти, від *tribus, us f* триба).

В. Способом конверсії за основою від префіксальних дієслів можуть утворюватися приметники. Відмова від суфіксації тут, можливо, викликана деякою складністю префіксальної основи, подібно до того, як мова часто відмовляється від подвоєння при утворенні перфектних основ деяких дієслів із кореневим елементом на приголосну, якщо ці дієслова мають префікси (*caedo* – *cecîdi*, але *concîdo* – *concîdi* розрубати; *pario* – *perĕgi*, але *comperio* – *compĕgi* пізнавати; *tango* – *tetĭgi*, але *attingo* – *attĭgi* торкатися). Ось приклади таких прикметників: *consĕcuus* наступний, від *consĕquor* іти слідом; *continuus* безперервний, суцільний, від *contineo* тримати, містити; *congrĕgus* стадний, від *congrĕgo* збирати в стадо; *divĭdus i* *divĭduus* розділений, а також *indivĭduus* нерозділений, неподвоєний, від *divĭdo* розділяти, ділити; *exĭguus* незначний, невеликий, від *exĭgo* витісняти; *prodĭgus* марнотратний, від *prodĭgo* марнувати; *profŭgus* що біжить, утікає, від *profŭgo* бігти, утікати; *profĭ cuus* корисний, від

profi со допомагати, давати користь; profl uus що сильно тече, від profl uo витікати, литися.

У системному дериватологічному дослідженні одне з головних місць відводиться так званому словотвірному (або дериваційному) типу, який визначається як формально-семантична схема будови похідних слів певної частини мови, абстрагованих від їхніх конкретних властивостей [9, с. 31]. Похідні слова, що утворюють дериваційний тип, характеризуються спільністю трьох основних ознак: 1) вони походять від слів однієї частини мови, 2) мають

однаковий формальний показник (дериватор), 3) отримують однакове дериваційне значення. Наприклад, слова orator, doctor, procurator, professor, amator, victor, scriptor, defensor та інші утворюють один дериваційний тип: 1) усі вони створені на основі однієї частини мови — дієслова, 2) мають єдиний формальний показник — суфікс -tor, 3) висловлюють одне дериваційне значення — “діяча”. Дериваційний тип є важливою одиницею дериваційної системи мови. Синхронна система деривації являє собою сукупність усіх існуючих у мові дериваційних типів у їх взаємодії. Дериваційні типи й пов’язані з ними словотвірні моделі, під якими розуміють схеми побудови похідних слів, які визначають структуру існуючих похідних слів і є зразком для створення нових слів, на матеріалі латинської мови ще недостатньо досліджені й потребують більш детального теоретичного й практичного осмислення.

Однак дериваційний тип — не єдина одиниця словотвірної (дериваційної) системи мови. Система у словотворі — це також система словотвірних (дериваційних) гнізд, які визначаються О. М. Тихоновим як ієрархічно впорядкована сукупність спільнокореневих слів, у якій кожен елемент займає певне, передбачене системою мови й закріплене мовною нормою місце [9, с. 36]. Гніздо складається з дериваційних ланцюжків, під якими розуміється ряд спільнокореневих слів, пов’язаних між собою відношеннями послідовної похідності (мотивації), та дериваційних парадигм, які розуміються як набір похідних, мотивованих однією твірною основою, на одному ступені творення [4, с. 16, 20].

Вивчення сукупностей дериватів, об’єднаних спільністю твірної основи, тобто аналіз дериваційної спроможності слів, що належать до різних частин мови, зміщення уваги з дериваційного форманта на твірну основу (чи твірне слово) як чинник типології ставить перед дослідниками “проблеми, пов’язані в першу чергу з формуванням семантики похідного слова і семантико-структурних зв’язків мотивувальної основи та її дериватів, із потребою обґрунтувати зумовленість дериваційної потенції слів різної частиномовної належності особливостями їхньої загальнокатегорійної та лексичної семантики, структурно-словотвірними, формальними, функціонально-стилістичними та іншими чинниками, з установленням принципів класифікації й аналізу похідних за ознаками твірних тощо” [3, с. 4].

Під час формування дериваційного гнізда особливе значення має вибір вихідного, вершинного чи первинного слова, яке повинно бути простим, непохідним, первісним, з розгалуженою семантикою. У якості вихідних можуть

виступати іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники й навіть вигуки та службові слова. Виняткова роль тут належить дієслову. Бо дієслово відрізняється високою дериваційною активністю, а віддієслівні гнізда

нараховують десятки й сотні похідних, включають до свого складу різноманітні ланцюжки дериватів та парадигми кодериватів. Щодо латинського дієслова, то воно має ще й свою специфічну особливість, яка полягає в наявності двох словотвірних основ (інфекта і супіна) та, відповідно, двох основоцентричних напрямків деривації, які на практиці краще відображаються через подвійну чи бінарну структуру віддієслівного гнізда [10, с. 97]. Від основи інфекта утворюються вербальні словотвірні парадигми, до яких входять окрім похідних дієслів, утворених в основному префіксацією, також похідні партиципи, іменники й прикметники. Від основи супіна утворюються вербальні словотвірні парадигми, до складу яких входять партиципи, іменники, прикметники та прислівники. Кількість парадигм та їхня складність залежать від дериваційної спроможності кожної з дієслівних основ та може складати певний регулярний тип словотвірних відношень, наприклад, такий: дієслово, що означає дію, — партицип та пов'язаний з ним прикметник, що означають активну чи пасивну якість дії, — іменник, що означає опредметнену дію або її результат, — іменник, що означає виконавця дії: *agitare* — *agitatus* (part. pf. et adi.) — *agitatus* (subs.) / *agitatio* — *agitor*; *excogitare* — *excogitatus* (part. pf. et adi.) — *excogitatio* — *excogitor*; *examinare* — *examinatus* (part. pf. et adi.) — *examinatio*

— *examinator*; *subigere* — *subactus* (part. pf.) — *subactus* (subs.) / *subactio* — *subactor*.

Крім того, дериваційне гніздо, особливо девербативне, дає величезний структурований ієрархічно зкомпанований лексичний матеріал (кількість дериватів може відлічуватися сотнями) для системного морфологічного, словотвірного, компонентного аналізів як твірних, так і похідних лексем, дозволяє зробити висновки щодо засобів й способів словотвору, різних типів дериваційних процесів, моделей та типів утворення похідних іменників, прикметників, дієслів, вивчати можливі категоріальні зміни, модифікацію, метафоризацію, метонімічне переосмислення й інші явища, що приводять до розвитку й зміни семантики похідних лексем, а також в межах гнізда виконувати завдання пов'язані суто з дериватологічними проблемами, а саме: формуванням семантики похідного слова, аналізом структурно-семантичних зв'язків мотивувальної основи та її дериватів, вивченням дериваційної потенції слів різних частин мови і таке інше.